

Затверджено Міністерством освіти і науки
України для використання у вищих
навчальних закладах

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ

Базовий підручник
для студентів
вищих навчальних закладів

Коллектив авторов
Основи економічних знань

«Фолио»

2014

УДК 330.1(075.8)

ББК 65я73

Коллектив авторов

Основи економічних знань / Коллектив авторов — «Фолио»,
2014

ISBN 978-966-03-7077-7

У пропонованому підручнику розкриваються основні закони становлення, функціонування та розвитку сучасної економічної системи, дається характеристика суспільних форм її прояву, визначаються інституціональні засади, принципи та інструменти економічної політики щодо використання переваг ринкового господарства в інтересах людини та держави, окреслюються суперечності процесів глобалізації економічного та соціального життя на планеті. Структура підручника, логіка подання матеріалу, взаємозв'язок його розділів і глав дозволять студентам нееконічних напрямів підготовки сформулювати основи свого наукового економічного мислення, отримати знання щодо загальних законів і закономірностей економічного зростання та економічного розвитку, визначитися з пріоритетами власної економічної діяльності та економічної поведінки.

УДК 330.1(075.8)

ББК 65я73

ISBN 978-966-03-7077-7

© Коллектив авторов, 2014

© Фолио, 2014

Содержание

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1	8
Глава 1	8
1.1. Економічна та господарська системи суспільства як об'єкт досліджень економічної науки	8
1.2. Мотиви, умови, форми, результати економічної діяльності людини та суспільства як предмет економічних досліджень	10
1.3. Шляхи та етапи формування економічних знань у процесі економічного розвитку суспільства	14
1.4. Умови та чинники формування системи економічних наук	19
Глава 2	31
2.1. Сутність і види зв'язків в економічному житті суспільства	31
2.2. Умови та чинники, за яких економічні зв'язки набувають форми закону. Сутність, зміст та форми функціонування економічних законів	34
2.3. Економічні категорії, поняття та терміни як інструментарій пізнання та формулювання законів економічної науки	39
2.4. Практичне значення пізнання та використання вимог економічних законів в економічній діяльності людини та суспільства	42
Глава 3	50
3.1. Сутність і зміст понять: методи, підходи та парадигма економічного дослідження	50
3.2. Зміна парадигми дослідження під впливом розвитку економічних систем	53
3.3. Формацийний і цивілізаційний підходи до аналізу сутності внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку суспільства	60
3.4. Загальнонаукові та спеціальні методи пізнання сутності, змісту і тенденцій розвитку економічних явищ і процесів	65
Глава 4	72
4.1. Класична політична економія як основа становлення та диференціації економічних наук. Марксизм, маржиналізм, неокласицизм, кейнсіанство, неолібералізм	72
4.2. Інституціоналізм, неоінституціоналізм: його роль у розвитку методології економічних досліджень	76
4.3. Сучасна політична економія, її предмет і функції	78
4.4. Структуризація економічної науки та диверсифікація її предмета на початку XXI ст	81
Розділ 2	87
Глава 5	87

5.1. Економічні потреби та економічні інтереси людини і суспільства, їх сутність, структура і функції	87
5.2. Виробництво як спосіб, форма й умова задоволення потреб та інтересів. Суспільний продукт і його структура	91
5.3. Фактори виробництва та їх розвиток у процесі еволюції людського суспільства	94
5.4. Закон зростання потреб та розвиток системи мотивації до праці	98
Кінець ознакомительного фрагмента.	105

Основи економічних знань

ПЕРЕДМОВА

Сучасна світова економіка характеризується посиленням кризових явищ і зростанням кількості дестабілізуючих чинників економічного та позаекономічного характеру. За цих умов економіка різних країн зростає нерівномірно, що ставить нові завдання перед економічною наукою, яка повинна сформулювати теоретичні концепції, моделі та практичні рекомендації щодо управління національними господарськими системами в умовах стрімкої глобалізації усіх форм суспільного життя.

Водночас сама економічна наука стає більш диверсифікованою, орієнтованою на потреби часу, де соціальне не відділяється від економічного, а будь-який напрям економічної політики стає соціально-економічним, орієнтованим не лише на максимізацію прибутку, а й на диверсифікацію способів забезпечення високої якості життя в окремо взятій країні, враховуючи конкурентний стан її економіки у глобалізованому господарстві.

За цих умов економічні знання стають невід'ємним елементом у підготовці фахівців з вищою освітою незалежно від їх професійного спрямування. Молоді люди, що здобувають вищу освіту, повинні оволодіти не тільки фахом, але й навчитися свідомо робити вибір щодо напрямів і принципів своєї майбутньої економічної діяльності, критично аналізувати стан і визначати можливі перспективи розвитку економіки, приймати практичні управлінські рішення щодо поліпшення економічної діяльності інституціональних одиниць макро- і мікрорівнів. Саме тому курс «Основи економічних знань» має стати невід'ємною навчальною складовою у підготовці майбутніх фахівців неекономічних спеціальностей.

Колектив авторів, до складу якого увійшли провідні вчені України у галузі економічної теорії та історії економічної думки, підготував підручник, який поєднує базові традиційні та новітні підходи до вивчення та розуміння законів економічного і соціального розвитку суспільства, у ньому використано міждисциплінарний підхід до характеристики економічних категорій та аналізу економічних явищ і процесів на основі світових досягнень сучасної економічної думки.

«Основи економічних знань» – це базова частина економічної теорії, яка визначає, інтерпретує та представляє загальні засади економічної науки в її теоретичному і практичному аспектах. У першому розділі «Загальні засади економічної науки» аналізується об'єкт і предмет економічних досліджень та загальна структура економічної науки із врахуванням новітніх тенденцій в економіці та суспільстві, виясняється сутність економічних законів, реалізації цих законів в економічній діяльності людини та суспільства.

Другий розділ «Цілі економічної діяльності людини та суспільні форми організації їх досягнення» містить інформаційний масив знань про виробництво, його зміст, функції та форми трансформації економічної системи суспільства. У світлі тенденції до зміни ролі праці, мотиваційної системи праці в умовах інтелектуалізації світового суспільства та інноваційно-інтенсивного типу економічного зростання, значну увагу в даному розділі приділено праці та капіталу в суспільному у відтворенні. Інтенсивний економічний розвиток країн світу ґрунтується на ринковому типі господарства та приватному підприємстві. Зважаючи на це, третій розділ підручника присвячено вивченню ринкового господарства як вищої суспільної форми функціонування товарного виробництва, де обґрунтовуються функції, сутність та структура ринкової економіки, ринкової системи та принципів її функціонування, розглядається конкуренція як імператив ринкової економіки, визначається особлива роль і значення

підприємництва, умов та особливостей його формування в Україні. Підприємство, як суб'єкт економіки, розглядається крізь призму його організаційно-правових форм, цілей підприємницької діяльності та форм доходів у ринковому господарстві.

Проблематиці суспільного відтворення, економічного розвитку та його циклічності, механізму державного регулювання ринкового господарства, фінансово-кредитного механізму ринкової економіки присвячено четвертий розділ – «Теоретичні проблеми організації економічної діяльності людини на макроекономічному рівні». Значна увага в розділі приділяється також розгляду сучасного світового господарства та основним тенденціям його розвитку в умовах глобалізації, специфічній ролі наднаціональних інститутів регулювання світового господарства, переваг та суперечностей глобалізованої економіки у контексті загальноцивілізаційних проблем людства.

Отже, структура підручника, логіка викладення матеріалу, взаємозв'язок його розділів і глав, дозволять студентам неекономічних напрямів підготовки сформувати основи свого наукового економічного мислення, отримати знання щодо загальних законів і закономірностей економічного зростання та економічного розвитку, визначитися з пріоритетами власної економічної діяльності та економічної поведінки. Майбутні фахівці отримають також знання про світове господарство, глобалізовану економіку, її суперечності та перспективи, напрямки розв'язання глобальних проблем людства.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Глава 1

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Економічна та господарська системи суспільства як об'єкт досліджень економічної науки.

1.2. Мотиви, умови, форми, результати економічної діяльності людини та суспільства як предмет економічних досліджень.

1.3. Шляхи та етапи формування економічних знань у процесі економічного розвитку суспільства.

1.4. Умови та чинники формування системи економічних наук.

1.1. Економічна та господарська системи суспільства як об'єкт досліджень економічної науки

Після виділення людини з усього розмаїття світу живої природи як виду *homo sapiens* (людини розумної) перед нею завжди стояли проблеми, пов'язані з боротьбою за виживання, за створення умов для кращого життя, за право на свободу, зокрема й економічну, на розвиток і реалізацію своїх здібностей, свого інтелектуального, духовного, соціального потенціалу тощо. І на будь-якому з історичних етапів існування людини її життя, інтелектуальний і духовний прогрес пов'язані, по-перше, із працею – виробництвом, відновленням та розвитком матеріальних умов свого існування, а, по-друге, із формуванням і розвитком оточуючого соціального середовища, певної системи економічних, соціальних, культурних, політичних, духовних зв'язків з іншими людьми, іншими соціальними групами, іншими народами та державами.

Отже, запорукою існування та розвитку людини завжди є, по-перше, виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг, поза споживанням яких людина існувати не може, а, по-друге, формування та удосконалення, через розвиток, усієї сукупності соціальних зв'язків з іншими людьми, виробниками тощо, оскільки поза такими зв'язками людина також не може існувати.

Таким чином, виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг для задоволення потреб людини набуває об'єктивного і водночас суспільного характеру, оскільки передбачає взаємодію окремих індивідів, окремих виробників із іншими індивідами та виробниками на якихось певних принципах та умовах, які й складають внутрішню сутність такого поняття як економіка.

Визначень понять: виробництво, суспільне виробництво, економіка – у навчальній літературі існує багато, однак, за будь-яких умов, їх основні сутнісні характеристики збігаються. Тому зупинимось на найпростіших, так би мовити, класичних формулюваннях цих понять, згідно з якими: **виробництво** – це доцільна діяльність людей, спрямована на створення засобів (продуктів) задоволення своїх потреб¹; **суспільне виробництво** являє собою організовану спільну діяльність людей, спрямовану на перетворення предметів та сил природи з метою надання їм таких форм, які були б здатні задовольняти людські потреби (індивідуальні й

---

¹ Тут і надалі більшість визначень понять наводиться за працею: Базилевич В. Д., Базилевич К. С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії [2].

суспільні) для існування і розвитку окремої людини та суспільства в цілому; **економіка** (грец. oikos – дім, господарство; nomos – правило, закон; oikonomia – управління господарством) – найважливіша сфера суспільного життя, в якій шляхом використання різноманітних ресурсів здійснюється виробництво, обмін, розподіл та споживання продуктів людської діяльності, формується і постійно розвивається система продуктивних сил і економічних відносин, якими управляють як спільні, так і різні типи законів.

Наведені визначення базових понять у системі економічних знань дозволяють визначити такі принципові ознаки виробничої діяльності людини щодо задоволення потреб свого існування:

- 1) її доцільність;
- 2) необхідність спільного, організованого характеру виробництва;
- 3) визнання такого виду діяльності найважливішою сферою суспільного життя, пов'язаною не тільки зі спільним виробництвом матеріальних і нематеріальних благ, але й необхідністю організації їх розподілу і споживання на основі певних принципів, правил і норм, що складаються у суспільстві.

Розглянута таким чином виробнича діяльність людини дозволяє зробити висновок: про постійний характер взаємодії окремих учасників виробничого процесу між собою; про необхідність існування якихось інституційних форм і норм, які регулювали б характер такої взаємодії; про існування об'єктивних законів, тобто усталених причинно-наслідкових зв'язків, дотримання та реалізація яких забезпечують сталий характер взаємодії виробників як у виробництві, так і в розподілі матеріальних і нематеріальних благ з метою задоволення потреб індивіда та суспільства в цілому.

Отже, на будь-якому історичному етапі розвитку суспільства людина входить у певну цілісну систему економічних, соціальних, культурних, політичних зв'язків. Адже саме поняття **суспільство** визначається у наукових джерелах як «високоорганізована, ієрархічно упорядкована соціальна система², відтворення та функціонування якої у цілому, а також усіх її підсистем, регулюються певними установленнями та інститутами (економічними, моральними, правовими, політичними тощо)».

І серед цих підсистем економічна система є найважливішою, базовою, субстанціональною (сутнісною) складовою суспільства, від ефективності функціонування якої безпосередньо залежить якість і повнота реалізації своїх функцій будь-якою іншою підсистемою у суспільному житті людства.

Будь-яка економічна система має складну структуру, внутрішні закони формування та розвитку, про що мова буде йти у наступних темах. Водночас слід зазначити, що інституціональною суспільною формою існування та функціонування тієї чи іншої економічної системи є система господарська, яку можна також визначити як певний господарський порядок³. На відміну від економічної системи, яка виражає глибинні внутрішні засади економічної діяльності людини, суспільства, держави, система господарська відбиває ці субстанціональні⁴ засади

² Найпростіше визначення поняття **система**: це ціле, яке виникає в процесі взаємодії безлічі елементів [9, с. 224; 21, с. 13.]. **Економічна система** визначається як сукупність взаємопов'язаних і певним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства. Її складовими є: ресурси, економічні відносини, включаючи поведінку суб'єктів економіки, та результати економічної діяльності [2].

³ Господарська система, або господарський порядок, – конкретна форма економічного/господарського устрою народного господарства. Включає, окрім господарської конституції (господарського права), сукупність формальних і неформальних суспільних інститутів, механізмів, варіантів дії, поведінки. Господарський порядок може бути встановлений державою, або зростає природним шляхом у ході історичного розвитку. Господарські порядки розглядаються як реальні типи господарства, наповнені конкретним емпіричним змістом та логічно систематизовані з використанням певних інструментів теоретичного аналізу. Розрізняють історично два принципово протилежних типи господарського порядку: ринкове господарство та централізоване кероване (планове) господарство. Див. Васина Л. Л. Социальное рыночное хозяйство: слов. терминов. – М.: ИНФРА, 1997. – С. 153].

⁴ Субстанція (лат. substantia – сутність) – першооснова, сутність усіх речей і явищ. Субстанціональний – суттєвий, основ-

у певній системі економічних, правових, політичних та інших інститутів, інституціональних форм та інструментів, за допомогою яких люди, як суб'єкти економічної діяльності, дотримуються певних норм і правил економічної поведінки, досягають певної згоди у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання необхідних для існування та розвитку благ і послуг.

Зрозуміти, яким чином функціонують економічна, господарська системи та суспільство в цілому, можна, тільки звернувшись до пізнання закономірностей їх розвитку. Тому **об'єктом дослідження економічної науки** стає весь соціально-економічний простір, в якому відбувається життєдіяльність окремої людини, окремого народу, суспільства, держави та світу в цілому. Однак, як об'єкт дослідження, такий соціально-економічний простір надто значний для пізнання законів його функціонування однією чи навіть декількома науками. Тому предмет економічної науки більш конкретизований, обмежений певними стратегічними цілями та завданнями економічного дослідження.

Оскільки, як вже зазначалося, в усій сукупності елементів і підсистем, що складають структуру такої надскладної системи як суспільство, надзвичайно важливу роль відіграє економіка, економічна система, то предметом економічної теорії, усіх економічних наук стають насамперед закони та закономірності економічного розвитку суспільства, ті конкретні інститути та інструменти, дії, які забезпечують цілісність, стійкість, відкритість економічних систем, реалізацію їх внутрішніх базових засад в ефективному функціонуванні систем господарських на основі реалізації стратегічних і тактичних цілей економічної політики держав і бізнесу, яка формується відповідно до рівня пізнання внутрішніх законів розвитку економіки та суспільства на певному історичному етапі їх функціонування.

Отже, **предметом економічної науки** є насамперед пізнання загальних законів економічного життя, та, на цій основі, законів, принципів, цілей, інституціональних форм функціонування та розвитку економіки в межах тієї чи іншої суспільної системи у кожний даний історичний період її життєвого циклу.

1.2. Мотиви, умови, форми, результати економічної діяльності людини та суспільства як предмет економічних досліджень

Оскільки **предметом науки** є «уся потенційна безліч об'єктів і різноманітних систем об'єктів, їх властивостей, відносин, законів функціонування та зміни» [9, с. 104], а предметом економічної науки, як зазначалося вище, пізнання законів економічного життя, отже, людської діяльності, ми насамперед повинні визначитися з тим, що ж підтримує сталу економічну діяльність людини та суспільства, що спонукає їх до постійної, цілеспрямованої праці, часом пов'язаної зі значними зусиллями та витратами, ризиками та втратами. Відповідь на ці питання дає розуміння сутності та змісту таких базових понять, як потреба, інтерес, мотивація.

Кінцева мета будь-якого виду людської діяльності, як уже зазначалося, є задоволення потреб, тобто ліквідація нестачі тих чи інших видів продуктів, товарів, послуг, поза наявністю яких людина та суспільство існувати не можуть або не бажають. Отже, **потреба** – це нестача чогось, яка відчувається окремою людиною, групою людей, суспільством.

Способи і методи задоволення потреб людини, певної соціальної групи людей, фірми, суспільства різняться в різних економічних системах і залежать від надзвичайно широкої мережі чинників, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування стійкого інтересу до праці, виробничої, економічної діяльності суб'єктів господарювання. **Інтерес** – форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до задоволення її, включаючи вибір людиною засобів задоволення потреби.

В основі як потреб, так і інтересів, отже, активності людини, може лежати голод, холод, проблеми безпеки існування тощо, тобто задоволення первинних потреб людини, як homo sapiens'a, людини соціальної. Однак із ускладненням структури та можливостей виробництва і суспільства розвиваються та змінюються як структура потреб та інтересів, так і умови, засоби їх задоволення. Із появою ринкової економіки, отже, й людини економічної, спектр її потреб та інтересів розширюється, а безпосередньою метою економічної діяльності стає не просто задоволення первісних потреб, а отримання доходу, прибутку, збагачення понад необхідний рівень для задоволення цих первісних потреб. Відображенням таких змін стає поява економічного інтересу, безпосередньо пов'язаного з відносинами власності, із господарською діяльністю суб'єктів економічних відносин, які прагнуть задовольнити свої не лише суто матеріальні, але й економічні потреби, а згодом і потреби у владі – економічній, політичній тощо. Таким чином, **економічний інтерес** – це усвідомлене прагнення економічних суб'єктів задовольнити великий спектр своїх потреб, що є об'єктивною спонукою господарської діяльності.

Видатний економіст-теоретик ХХ ст. Альберт О. Хіршман, досліджуючи природу інтересів, зазначав декілька принципових особливостей розуміння їх місця та ролі на різних історичних етапах розвитку економіки та економічної думки. Зокрема, розглядаючи економічну думку ХVІІ – ХVІІІ ст. – періоду становлення нової суспільної форми функціонування економічних і соціальних систем (ринкового господарства та капіталістичного суспільства), вчений наводить найбільш поширену на той час точку зору на роль інтересів у формуванні нового суспільства, сформульовану в праці «Дослідження принципів політичної економії» сера Джеймса Стюарта: «складна система сучасної економіки (тобто інтересів) з необхідністю є «найбільш дієвою уздечкою, коли-небудь винайденою проти дуростей деспотизму» [18, с. 23].

У даному випадку йдеться про те, що з появою ринкової економіки домінуючими, збуджувальними мотивами діяльності людини, певних соціальних груп людей, держав, представників влади стає насамперед не прагнення до слави, не примхи характеру чи якісь забаганки, а власний інтерес, який характеризується двома суттєвими особливостями: по-перше, зосередженістю на собі, і, по-друге – раціональним розрахунком стосовно вибору альтернативних варіантів дій «після зіставлення очікуваних витрат і вигод для себе» при ігноруванні витрат та вигод для інших людей і суспільства в цілому. Як підкреслює у своїй праці «Інтереси» А. О. Хіршман, у ХVІІ – ХVІІІ ст. для індивідуального громадянина або підданого, як і для правителя, «дія, викликана інтересом, означала первісно дію на основі раціонального розрахунку в будь-якій сфері людської діяльності – політичній, культурній, економічній, особистій тощо. Водночас інтереси величезної більшості людей, які не знаходилися на верхніх поверхах влади, були окреслені більш вузько – як економічні, матеріальні або «грошові інтереси» [1, с. 214].

Як бачимо, для більшості суб'єктів економічного життя інтерес розуміється насамперед як «індивідуальне прагнення до матеріальної вигоди». Однак слід зазначити, що життя суспільства набагато різноманітніше, ніж економічне, тому, з одного боку, інтереси пронизують усі сфери людської діяльності, з іншого – існує багато проявів «неінструментальної поведінки», коли людина, суспільство проявляють активність на перший погляд немотивовану, тобто таку, в основі якої не лежить, або не проглядається, особистий економічний, матеріальний інтерес. Видатний вчений-теоретик ХХ ст. К. Поланьї у своїх дослідженнях, наприклад, виходив із того, що «визначальний характер економіка має лише при капіталізмі вільної конкуренції. У всіх інших суспільствах вона є інститутом, що визначається та залежить від норм, звичаїв та інших соціальних відносин».

Таке розуміння сутності інтересу дозволяє визначити і складну природу мотиву, мотивації економічної активності людини, окремого індивіда, певної соціальної групи, суспільства в цілому. Складність цієї природи полягає насамперед у тому, що **мотив**, як внутрішня спонукана до конкретної дії, спрямована на задоволення потреби та інтересу, є структурним елементом у системі впливів на виробничу, економічну діяльність людини, яка включає також **мотивацію**

– комплекс внутрішніх чинників, які зумовлюють і спрямовують діяльність людини, колективу, окремої соціальної групи або суспільства на досягнення усвідомленої мети, та **стимули** до ефективної праці – систему заходів, до яких удаються суб'єкти підприємницької діяльності і держава з метою спонукання до праці. Така система включає як матеріальне, так і нематеріальне стимулювання.

Зокрема, за згадуваним вже К. Поланьї, суто економічні мотиви виробничої діяльності людини існують лише в умовах ринкової економіки. Для найманих працівників ХІХ ст. основний мотив – це страх голоду, якого можна уникнути, отримавши заробітну плату, а для власників капіталу, підприємців – прагнення отримати прибуток. Однак, «економіка людини», на думку Поланьї [15, с. 18], як правило, відбиває її соціальні взаємовідносини, отже, «мотив голоду» «поєднується з іншими сильними мотивами», зокрема мотивами соціальними. В історії людської цивілізації, вважає вчений, «неможливо знайти людину, дії якої були б спрямовані на забезпечення індивідуального інтересу в отриманні матеріальних благ, а скоріше за все ми зіткнемося з тим, що її дії спрямовані на забезпечення її соціального становища, її соціальних домагань, її соціальних активів. Вона цінує матеріальні блага переважно як засоби для досягнення цієї мети» [13, с. 25].

Для ХІХ ст., навіть для першої половини ХХ ст., соціальні мотиви такого роду для більшості людей найманої праці, можливо, й не були першорядними, домінуючими, переважали, мабуть, мотиви, пов'язані саме із розв'язанням небезпеки голоду, злиденності, однак в умовах формування та швидкого розвитку постіндустріального типу економіки й суспільства в країнах Заходу, а згодом і в багатьох інших країнах, соціальні мотиви включення людини в активну трудову діяльність стають усе більш виразними та незаперечними. Саме тому поза дослідженням і без врахування соціальних, позаекономічних мотивів діяльності людини неможливо сьогодні розв'язати ні проблеми сталого економічного розвитку, ні забезпечити його сталий інноваційний характер, отже, неможливо остаточно позбутися мотиву голоду як важеля впливу на трудову активність працівника. І саме тому думки К. Поланьї з цього приводу стають усе більш актуальними та вимагають подальшого розвитку в політико-економічних дослідженнях.

Усесвітньо відомий економіст-теоретик Йозеф Алоїз Шумпетер у праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» (1942) талановито та просто визначив сутність, основні форми та причини результативності економічних мотивів і стимулів виробничої та економічної активності як окремої людини, так і фірм, організацій тощо в ринковій господарській системі. Він вважав, що мотиви капіталістичного суспільства неперевершені за простотою та силою, оскільки:

1) у буржуазному суспільстві, яке має чисто економічну форму, нагороди та покарання вимірюються в грошах. Піднятися вгору чи опуститися вниз означає те саме, що заробити чи втратити гроші;

2) така система мотивів неперевершена у простоті та силі, оскільки «обіцянки дати багатство і погрози принести злидні використовуються з жорстокою акуратністю»;

3) адреси обіцянок – здібності, енергія та надзвичайна працездатність;

4) захоплюючі виграші, значно більші, ніж це необхідно, щоб збудити відповідне зусилля, стимулюють значно ефективніше, ніж рівномірніший, справедливіший розподіл, активність переважної більшості ділових людей, які одержують дуже скромну винагороду (або нічого, або менше, ніж нічого);

5) погрози адресуються некомпетентності, однак «невдача загрожує багатством здібним людям, а то й руйнує їхні задуми, підганяючи в такий спосіб кожного ефективніше, ніж це зробила б урівноваженіша, «справедливіша» система покарань. Як діловий успіх, так і ділова невдача спрацьовують ідеально. Вони невмолимі;

6) методи соціального відбору в капіталістичній системі, на відміну від соціалістичного ладу (де неспроможність таких методів, на думку автора, є однією з найгостріших проблем), вдало розв'язують проблему гарантування ефективної роботи вибраної особи: «здебільшого

людина, яка піднімається до рівня класу бізнесменів, а потім робить кар'єру в його межах, є здібним бізнесменом і, мабуть, підніметься так високо, як дозволять її здібності, просто тому, що в цій системі піднятися до певного становища й успішно утримуватися на ньому – загалом одне й те саме» [19, с. 99 – 101].

Водночас, визнаючи, що суспільний устрій буржуазного суспільства відзначається незвичайною ефективністю, тобто глибоко розуміючи суть та переваги економічної системи капіталізму, ступінь ефективності функціонування механізму по залученню та використанню всіх видів ресурсів з метою збільшення прибутку, задоволення матеріальних потреб, Й. А. Шумпетер вважав, що капіталістичний процес сам відсуває на задній план усі ті інституції (зокрема, інституції власності та вільного укладання контрактів), які виражали потреби та методи справді «приватної» економічної діяльності.

Отже, сучасні потреби економічного та суспільного життя значно трансформують характер, зміст і структуру системи мотивації до праці, взагалі будь-яких форм економічної діяльності. Сьогодні для активізації такої діяльності виявляється вже недостатньо лише економічних важелів впливу, які Й. А. Шумпетер вважав «неперевіреними за простотою та силою», оскільки «заохочення та покарання вимірюються у грошах». В умовах НТР стрімке зростання та розвиток потреб виробництва і людини поглибили процес розмежування «потреб організму» та «потреб особистості» у напрямку домінування останніх [6, с. 35], викликавши до життя якісно нову модель внутрішніх чинників, які зумовлюють і спрямовують діяльність людини, колективу, суспільства на досягнення певних цілей.

Концептуальні засади нової моделі мотивації сформулював один із класиків теорії державного управління Абрахам Маслоу: «наріжним каменем теорії мотивації повинна бути цілісність організму, тобто цілісність усієї системи потреб та інтересів людини, отже, гармонізація її стосунків із іншими суб'єктами економічної та соціальної діяльності». У центрі ж уваги теорії мотивації «повинна бути людина, а не тварина», тобто «будьяка фізіологічна потреба відкидається в якості центрального пункту або моделі для повністю сформованої теорії мотивації» [10, с. 148 – 149]. Водночас, як зазначають дослідники, «саме спосіб задоволення потреб є однією з головних характеристик економічного ладу. І саме у питанні про методи досягнення цієї кінцевої мети особливо розходяться економічні вчення» [4, с. 222 – 223].

Як бачимо, процес задоволення потреб людини, суспільства, держави пов'язаний із надзвичайно складним процесом виявлення та узгодження інтересів, у якому задоволення суто економічних інтересів неможливе поза реалізацією інтересів соціальних, духовних, політичних тощо. За цих умов дослідження сутності, функцій та напрямів трансформації економічних потреб, інтересів, системи мотивації економічної та виробничої діяльності людини, бізнесу, суспільства складає один із наріжних каменів **предмета економічної науки** на всіх історичних етапах її розвитку.

Водночас предметом економічної науки є не лише загальні економічні закони розвитку виробництва, не лише система потреб, інтересів, мотивів і стимулів економічної діяльності, а й економічні відносини, соціальні умови функціонування економіки, які формують способи та методи задоволення потреб та інтересів як окремої людини, так і усіх основних соціальних груп, бізнесу, суспільства, держави. Саме характер економічних та соціальних відносин, що складаються у суспільстві, у поєднанні з певним технологічним способом виробництва визначає умови, можливості, форми та результати суспільного виробництва, принципи розподілу створеної сукупності продуктів і послуг між усіма учасниками виробничого процесу та економічної діяльності, отже, рівень і якість задоволення потреб та інтересів суб'єктів господарювання, усіх членів суспільства. Адже відповіді на питання: кому належать основні фактори виробництва матеріальних і нематеріальних благ і послуг, яким чином, на яких засадах і принципах співпрацюють власники цих факторів з найманими працівниками, які мотиви та стимули цієї співпраці, врешті-решт, як розподіляються створені у виробничому процесі блага

між учасниками виробництва, іншими членами суспільства, які умови та чинники забезпечують найбільш раціональне та ефективне використання обмежених у кожний даний період ресурсів (природних, матеріальних, фінансових, людських) – можна отримати, лише дослідивши усю сукупність усталених зв'язків між суб'єктами економічної діяльності на певному історичному етапі життєвого циклу певної економічної системи та суспільства. Саме у цьому і полягає головне завдання економічної науки, її функція та призначення, оскільки, лише зрозумівши принципи, закони руху економічних систем, мотиви економічної діяльності людини та суспільства, можна визначити реалістичні цілі економічної політики держави, сформувати концептуальну модель економічного розвитку, реалізація якої сприяла б максимально повному задоволенню потреб і гармонізації економічних інтересів усіх основних суб'єктів економічного життя.

1.3. Шляхи та етапи формування економічних знань у процесі економічного розвитку суспільства

Як зазначалося вище, потреба в осмисленні законів економічного життя, визначенні найбільш ефективних шляхів розвитку економіки та суспільства формується та зростає внаслідок ускладнення технологічного та суспільного характеру виробництва, зв'язків між виробниками та споживачами, виникнення можливості створювати продукти та послуги понад необхідний для задоволення основних потреб мінімум, а отже, зародження торгівлі, ринку, мережі економічних відносин ринкового типу. Саме формування засад суспільного виробництва як стійкої інституційної форми задоволення потреб не лише власних, а й зовнішніх споживачів на умовах постійного відновлення та розвитку такого характеру виробництва викликає необхідність певної сукупності економічних знань⁵, які дозволяли би регулювати, контролювати, у певній мірі прогнозувати як виробництво, так і розподіл, споживання наявних ресурсів і продуктів праці в інтересах певних людей, соціальних груп, держави тощо.

Перші спроби узагальнення принципів і законів економічного життя були зроблені понад дві тисячі років тому в умовах становлення інститутів держави, системи господарювання, торговельних відносин як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. Особливістю економічної думки цього часу як у Європі, так і в Азії, зокрема у Китаї, було її формування у полі домінуючої на той час науки – філософії, яка прагнула визначити загальні принципи та закони людського існування в межах так званої Ойкумени⁶. І хоча у цей час перші спроби економічного аналізу, узагальнень, пропозицій щодо раціонального використання обмежених ресурсів у процесі створення певних видів продукту для задоволення потреб людини, суспільства ставалися насамперед окремих господарств (рабовласників, регіональних правителів тощо)⁷,

---

⁵ У науковій і навчально-методичній літературі, присвяченій проблемам аналізу сутності та процесу наукового пізнання оточуючого нас світу, дається характеристика сутності пізнання як форми активної діяльності людей, спрямованої на здобуття знань. Натомість розглядаються три основні види пізнання: буденне, засноване на повсякденному досвіді та здоровому глузді; художнє, що характеризується чуттєво-образним вираженням дійсності; наукове, основними рисами якого є системність, обґрунтованість, аналітичність використання спеціально розроблених методів дослідження тощо. Див. більш докладно: [5, с. 8 – 9]. Наукове мислення відрізняється від побутового, як підкреслюють учені, насамперед здатністю «створювати (конструювати) точні та однозначні абстрактні та ідеальні об'єкти, логічно взаємопов'язані системи таких об'єктів (наукову реальність), формулювати закони і принципи їх самоорганізації, зміни та розвитку, пояснювати, передбачати їх поведінку та ефективно використовувати в інтересах людини для її успішної адаптації до оточуючої дійсності, її структуризації, для контролю та управління природними та соціальними процесами» [9, с. 461].

⁶ Ойкумена (грец. οἰκουμένη – oíkēo – населяю) – сукупність областей планети, які, за уявою давніх греків, були заселені людиною – [9, с. 343].

⁷ Про це йдеться, наприклад, у праці Ксенофонта «Економікос» («Домобудівництво»), працях Аристотеля (384 – 322 рр. до н. е.), який сформулював власні погляди на природу приватної власності, вартості, багатства, грошей, капіталу, ціни тощо; у Китаї того часу принципи організації економічного життя, управління економічними та соціальними процесами сформулює згодом усесвітньо відомий вчений – філософ, мислитель, педагог Конфуцій (Кун-цзи – 551 – 479 рр. до н. е.). Більш докладно

а економічна наука не виокремилася із системи загальнофілософських уявлень про оточуючий людину світ, все ж можна говорити про те, що певні базові засади методологічного, теоретичного, інструментального характеру майбутніх економічних теорій, концепцій та моделей почали історичний відлік свого формування саме у цей час. Зокрема, наприклад, вже Ксенофонт (430 – 355 рр. до н. е.) визначав основну функцію економічних знань, розглядаючи «економію» як науку, за допомогою якої можна збагачувати своє господарство (до речі, через дві тисячі років класик економічної теорії Адам Сміт (1723 – 1790) у Великій Британії говорив, власне, про те ж. Правда, його головна праця, яка побачила світ у 1776 р., має назву «Дослідження про природу та причини багатства народів»).

Слід зазначити також цікавий факт появи саме у цей час передумов щодо формування в майбутньому такого важливого, зокрема й для сучасної України, напряму економічної теорії, як господарська етика, ціннісна орієнтація економічного життя людини.

До речі, проблеми моральності економічної діяльності людини, дотримання етичних принципів і норм господарювання усіма суб'єктами економічної діяльності аналізувалися й у середньовіччі, коли в умовах домінування натурального феодального господарства починають формуватися зародки ринкової економіки капіталістичного типу (відбувається розвиток ремесла, торгівлі, фінансово-кредитних інститутів тощо), заснованої на використанні найманої праці та орієнтованої на отримання доходу, прибутку в грошовій формі. Найбільш повно погляди на ці процеси так званої школи схоластів відображені у працях монаха-домініканця Фоми Аквінського (1225/1226 – 1274), який аналізував сутність майнових відносин і, зокрема, принципи справедливого розподілу майна, землі та природних багатств, зміст і характер праці, проблеми її мотивації та справедливої винагороди, сутність торгівлі та торговельного прибутку, лихварства, банківської справи, принципи формування «справедливої ціни» тощо [17; 7, с. 185 – 194].

Поступальний розвиток суспільного поділу праці, ускладнення структури та функцій суспільного виробництва, формування внутрішніх (у межах національних держав) та зовнішніх (міжнародних) ринків збуту створеної продукції не могли не викликати до життя необхідність пізнання закономірностей, тенденцій, перспектив і форм впливу цих змін на шляхи та рівень задоволення системи матеріальних, соціальних потреб, що склалася у суспільстві, отже, розвиток потреби щодо виокремлення із системи загальнофілософських знань економічної науки, яка уособлювалася насамперед в економічній теорії.

Вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. формується перший власне економічний напрямок у наукових дослідженнях того часу – **меркантилізм** (від італ. mercante – торговець, купець). Зазначений вище проміжок часу в європейській насамперед історії економічного розвитку пов'язаний із активізацією процесу первісного нагромадження капіталу, формуванням класу підприємців, буржуазії, який народжувався у процесі розпаду системи економічних і соціальних відносин феодального суспільства, феодального технологічного способу виробництва, заснованого на мотивації голоду та позаекономічного примусу, технологіях, які не могли забезпечити масове виробництво товарної продукції, отже, й постійне зростання прибутку власників господарств і мануфактур. Оскільки ж отримання прибутку, збагачення пов'язувалося саме із процесом реалізації створеної продукції, у суспільній та економічній науковій думці зазначеного періоду домінували дослідження, пов'язані із визначенням та обґрунтуванням принципів, законів ефективно торгівлі (отже, відносин, що склалися у сфері обміну, обігу товарів і грошей), її впливу на зростання багатства держави, добробуту народу тощо. Найбільш відомими представниками цього напряму в економічній науці стали Т. Мен, А. де Монкрет'єн, В. Стаффорд.

Водночас стрімкий розвиток ринкових відносин у XVII – XVIII ст., швидке зростання обсягів грошового капіталу внаслідок його нагромадження за рахунок розвитку торгівлі, зокрема й міжнародної, в умовах зростання народонаселення, отже, й потреб у предметах масового споживання, факторів виробництва тощо, значно вплинули на розвиток матеріального виробництва, технологій, організаційно-економічних і соціально-економічних відносин і водночас суперечностей між власниками капіталу й найманими працівниками з приводу справедливості розподілу результатів їх спільної праці, умов та якості життя.

Відтак проблеми мотивації продуктивної праці, узгодження інтересів основних соціальних груп суспільства у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання, ефективного використання сукупності ресурсів, необхідних для створення продукту та отримання прибутку, конкуренції, вибору та прийняття рішень стають центральними в економічних дослідженнях, формуючи якісно нову структуру предмета й методології економічної науки. Саме у XVII – XVIII ст. відбувається стрімке формування фундаментальних засад класичної економічної теорії та її першої суспільної предметно-інституціональної форми – політичної економії.

Назва нової науки – **політична економія** – закріпилася у науковому середовищі завдяки відомій праці одного з вище згаданих представників течії меркантилізму Антуана де Монкрет'єна: «Трактат політичної економії» (1615). І хоча трактат присвячений насамперед проблемам державного втручання у розвиток економічного життя країни, регулювання внутрішньої та зовнішньої торгівлі з метою наповнення казни короля, під назвою «політична економія» зародилася наука, яка й сьогодні є базовою для усіх інших економічних наук, пов'язаних із дослідженнями закономірностей економічного розвитку, виявленням джерел та чинників зростання багатства окремого суб'єкта економічної діяльності, суспільства, держави, визначенням принципів і механізмів розподілу створеного продукту, зростання добробуту народу.

Уже на самому початку свого існування (із середини XVIII ст.) політична економія для відповіді на сформульовані вище проблеми звертається до аналізу принципів і законів функціонування та розвитку суспільного виробництва, виходячи з того, що саме у виробництві створюються матеріальні блага, поза якими неможливо забезпечити, на тих чи інших засадах, реалізацію потреб людини та суспільства. Хоча Європа XVIII ст. й була в економічному, політичному та соціальному плані досить неоднорідною, проте в абсолютній більшості країн того часу в національному господарстві ще переважав аграрний сектор економіки, орієнтований, в основному, на задоволення нагальних первісних потреб населення. Тому продуктивним сектором виробництва вважалось лише сільське господарство, отже, й досліджувались насамперед умови, принципи, закони виробництва, розподілу та привласнення продукту і доходу в різних його формах, що склалися саме тут. Сформована у Франції **економічна школа фізіократів** (від грец. *physis* – природа, *kratos* – влада), яскравими представниками якої стали Анн-Роберт-Жак Тюрго, П'єр Буагільбер, Франсуа Кене, досліджуючи проблему джерела виникнення та зростання доходів в «єдиному продуктивному» секторі економіки, принципів їх розподілу, сформулювала засадничі принципи розуміння законів економічного розвитку, як вони їх собі уявляли:

1) у суспільстві діє принцип природного порядку, основу якого складає повага до прав власності та до влади;

2) саме земля як головний фактор виробництва, здатна приносити дохід, який переважає первісні витрати. Тому лише у землеробстві існує «чистий продукт» (рента), в інших сферах національного господарства чистий продукт не створюється;

3) у суспільстві існує лише один продуктивний клас – землероби, є також непродуктивні класи (ремісники, торговці, чиновники) та клас власників. Доходи, які отримують власники землі – винагорода за їх витрати на підвищення продуктивності (родючості) земельних угідь [3, с. 58 – 69].

Швидкий розвиток економіки ринкового типу у XVIII – на початку XIX ст., формування інституційних засад капіталістичної системи господарювання, розгортання процесів індустріалізації (початок промислової революції в Європі припадає саме на першу чверть XIX ст.) викликали потребу в дослідженні законів і закономірностей функціонування такої системи саме як цілісного утворення, пізнання принципів і ринкових форм взаємодії усіх її структурних елементів. Із цими складними завданнями успішно справилася **англійська класична школа політичної економії**. Її яскравими представниками є Вільям Петті (1623 – 1687), Адам Сміт (1723 – 1790), Давид Рікардо (1772 – 1823).

Вже В. Петті, визначаючи основні фактори виробництва матеріальних благ, як основи багатства країни та людини, виділяє не лише землю, але й працю. Його знаменитий вираз: праця – батько багатства, природа – його мати, характеризує не лише нову парадигму⁸ досліджень умов економічного розвитку суспільства, але й закладає основи нової методології розуміння сутності процесів ціноутворення – через визнання праці (щоправда, водночас і землі) мірилом вартості усіх товарів, оскільки «у будь-якому виді праці є дещо спільне, що дозволяє порівнювати усі види праці між собою».

Справжнім батьком класичної політичної економії став Адам Сміт, автор знаменитої праці «Дослідження про природу та причини багатства народів», у якій він виклав свої погляди на внутрішні важелі функціонування економіки суспільства саме як певної системи. Такий висновок можна зробити, навіть просто розглянувши структуру його праці, яка складається з двох книг: книга 1 – «Причини зростання продуктивності праці та порядок, у відповідності з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу», книга 2 – «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування».

А. Сміт досліджує природу і функції засадничих інститутів та інституціональних форм ринкової капіталістичної системи, зокрема таких як праця (продуктивна та непродуктивна), поділ праці та його причини, гроші, процеси ціноутворення, заробітна плата, прибуток на капітал, земельна рента, нагромадження та використання капіталу, проценти тощо. Надзвичайно цінними для усього подальшого розвитку економічної науки є погляди А. Сміта на роль праці (він визначає її в якості джерела багатства), природу багатства, яке, на думку вченого, втілюється у продукті праці усіх зайнятих у суспільному виробництві, функції та роль товарного обміну для розвитку суспільства. Особливе значення для розуміння принципів та умов ефективного функціонування ринкової економіки має теза А. Сміта про роль «невидимої руки».

Згідно з цією тезою господарський порядок у ринковій економіці регулюється не втручанням держави, а об'єктивними внутрішніми важелями – ринковими законами, інтересами. Останні при відокремленні виробників (які водночас є і споживачами) можуть бути реалізовані лише за умови визнання корисності результатів праці кожного окремого суб'єкта економічної діяльності іншими суб'єктами, які у даному випадку виступають представниками суспільства. Отже, попит і пропозиція, конкуренція, ціна, продуктивність праці, цінність створеного продукту для інших є тими інструментами, які дозволяють узгоджувати індивідуальні та суспільні інтереси (а таким чином і індивідуальні та суспільні цілі). Відокремленість виробників, конкуренція їх за ресурси, покупця в умовах прагнення кожного суб'єкта господарської діяльності до збагачення, зростання власного добробуту перетворюють його, на думку А. Сміта, в так звану «економічну людину», для якої власний економічний інтерес є, безперечно, домінуючим у всій системі інтересів.

---

⁸ Парадигма (грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – висхідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, що панують протягом певного історичного періоду у науковому співтоваристві. Зміна парадигми являє собою наукову революцію.

Слід зазначити, що це концептуальне положення економічної теорії Адама Сміта є базовим, в усякому випадку для прихильників неолібералізму та мейнстріму (про що мова буде йти в наступних розділах), і в наш час, хоча система цілей економічного розвитку стала, безперечно, більш різноманітною, збагатилася і не замикається лише на задоволенні економічного та матеріального інтересу.

Розуміння Адамом Смітом сутності внутрішніх важелів та інституціональних форм функціонування ринкової економіки, природи та цілей діяльності економічної людини привели його до висновку щодо необхідності існування економічної свободи індивіда як умови ефективного функціонування економічної системи ринкового типу. Тому А. Сміт виступав проти втручання держави в економічну діяльність підприємців, залишаючи за нею функції захисту країни, створення та підтримки інститутів влади.

Окремо слід зазначити роль Адама Сміта у формуванні теорії вартості. Визнаючи працю єдиним загальним мірилом вартості, вчений зробив надзвичайно великий, порівняно із попередниками, крок вперед у розумінні сутності та джерела вартості, як основи ціни, усієї системи ціноутворення, хоча не всі положення його теорії з позицій досягнень сучасної економічної науки можна визнати повністю коректними, зокрема, такі як уявлення про внутрішню структуру вартості і ціни товару в «примітивних суспільствах» і в капіталістичній ринковій економіці [16, с. 103 – 133].

Отже, слід визнати, що Адам Сміт майже 250 років тому зміг науково визначити основні рушійні сили розвитку економічної системи ринкового типу, окреслити принципи, механізми та суперечності процесу узгодження і реалізації індивідуальних економічних інтересів суб'єктів господарювання в умовах їх відокремленості, сформулювати основні чинники зростання продуктивності праці, поза яким неможливе задоволення постійно зростаючих потреб суспільства та окремої людини (до речі, вже А. Сміт, виступаючи проти втручання держави в економічне життя країни, усе ж зазначав її вирішальну роль у розвитку освіти і науки як умови виробництва, визначав систему стимулів, які сприяли би цьому розвитку. На жаль, праця А. Сміта часто згадується, однак рідко вивчається та використовується при формуванні принципів і цілей економічної політики у деяких державах).

А. Сміт був першим системником, якщо так можна висловитися, серед класиків економічної науки нового часу. Першим, однак не єдиним. Надзвичайно велику роль у формуванні фундаментальних засад майбутньої системи економічних наук відіграли Давид Рікардо (1772 – 1823) та Карл Маркс (1818 – 1883).

Зокрема, Д. Рікардо у своїй праці «Початки політичної економії та оподаткування» (1817) значно поглибив та розвинув учення А. Сміта щодо сутності, ролі, функцій вартості, принципів ціноутворення, формування заробітної плати та прибутку, ренти тощо. Він обґрунтував характер причиннонаслідкових зв'язків, які визначає в економічному житті суспільства закон вартості, довів існування прямої залежності між вартістю (отже, й ціною товару) та кількістю праці, витраченої на виробництво товару⁹, чітко окреслив зворотно-пропорційний зв'язок між продуктивністю праці та величиною вартості товару, розкрив надзвичайно важливий чинник формування вартості, отже, й ціни, ввівши в обіг поняття уречевлена праця, під якою розумів витрати на створення ресурсів, необхідних для виробництва якогось певного виду продукту¹⁰. Д. Рікардо фактично першим визначив істинну природу земельної

---

⁹ «Якщо мінова вартість товарів визначається кількістю праці, втіленої в них, то будь-яке зростання цієї кількості повинно збільшувати вартість того товару, на який вона витрачається, а будь-яке зменшення – знижувати її» [14, с. 404].

¹⁰ «Якщо ми уявимо собі стан суспільства, у якому досягнуті великі успіхи, в якому промисловість і торгівля процвітають, то ми, як і раніше, знайдемо, що вартість товарів змінюється відповідно до того ж принципу: визначаючи, наприклад, мінову вартість панчів, ми знайдемо, що їх вартість порівняно з іншими речами залежить від усієї кількості праці, яка необхідна для виготовлення їх і доставки на ринок» [14, с. 412]. Більш детально див.: Розділ III. На вартість товарів впливає не лише праця, застосована безпосередньо до них, але й праця, витрачена на знаряддя, інструменти та споруди, які сприяють цій праці [там само, с. 410 – 416].

ренти, ув'язавши її виникнення із різною родючістю різних земельних ділянок та відносинами власності, які створюють умови для її одержання. Водночас головною проблемою політичної економії вчений вважав пошук законів, які регулюють принципи розподілу результатів праці як в аграрному секторі економіки, так, власне, й у промисловості. Проблема ця, слід зазначити, не розв'язана й досі, особливо ж у постсоціалістичних країнах.

Завершує формування цілісної картини функціонування економічної системи ринкового типу в умовах становлення та розвитку капіталістичного суспільства, капіталістичних економічних відносин Карл Маркс. Безперечно, його з повним правом можна віднести до класиків економічної теорії XIX ст. Заслуги К. Маркса у розвитку економічної науки полягають не лише у завершенні формування теорії трудової вартості, яку почали створювати А. Сміт і Д. Рікардо, не лише у формулюванні об'єктивних законів функціонування економічної системи ринкового типу (теорія прибутку, ренти, функціонування промислового та позичкового капіталу, відтворення суспільного капіталу та суспільного виробництва тощо), але й законів становлення, функціонування та розвитку капіталістичного суспільства, визначенні природи його внутрішніх економічних і соціальних суперечностей та трансформацій. В умовах поляризації інтересів власників капіталу та найманих працівників, поляризації їх мотивації до праці та неможливості віднайти на етапі індустріалізації капіталістичної економіки ефективних принципів, інституційних форм і механізмів узгодження цих інтересів Карл Маркс створює теорію додаткової вартості, у якій намагається пояснити природу та механізми несправедливого розподілу результатів спільної (суспільної) праці між основними класами капіталістичного суспільства, окреслює вірогідні наслідки поглиблення такої несправедливості.

Принциповою відмінністю економічної теорії К. Маркса, викладеної у чотирьох книгах «Капіталу», є звернення до проблем соціального характеру, розуміння історичного характеру економічної системи та суспільства капіталізму. Саме після появи економічного вчення К. Маркса завершується в основному формування наукової уяви про сутність, внутрішні закони функціонування та розвитку ринкової економічної системи та починається період диференціації економічних наук, пов'язаний із пошуком ефективних інструментів функціонування ринку в інтересах основних його суб'єктів.

1.4. Умови та чинники формування системи економічних наук

Потреба у предметному теоретичному пошуку та обґрунтуванні принципів і форм управління бізнесом в умовах стрімкого розвитку ринкової економіки визначалася насамперед реальними системними змінами, що відбувалися у структурі та принципах функціонування продуктивних сил під впливом технічного та наукового прогресу, у характері економічних відносин, які у XIX ст. усе виразніше перетворювалися на цілісну систему незалежно від національних особливостей розвитку тієї чи іншої країни чи регіону світу. Такі зміни, у свою чергу, визначалися всеосяжним переходом світової спільноти у якусь нову системну якість як в економіці, так і в політичному, соціальному, навіть духовному житті.

Для того щоб зрозуміти характер змін в економічному житті суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. та їх вплив на формування потреби не лише у розвитку власне економічної теорії (політичної економії), але й у появі спеціалізованих (галузевих) економічних наук, здатних визначити закономірності, принципи та механізми функціонування окремих галузей і сфер економіки, окремих бізнесів, звернемося, хоча б коротко, до процесів, що відбувалися у цей період в економіці та суспільстві.

Насамперед слід зазначити, що, згідно з інституційно-технологічним підходом до аналізу причин і суті трансформації економічних систем та суспільств у процесі їх історичного розвитку, уся історія людства поділяється на три періоди: доіндустріальний (X тисячоліття до н.

е. – середина XVIII ст. н. е.), індустріальний – (остання третина XVIII – остання чверть XX ст.), та постіндустріальний (почався в останній чверті XX ст.).

Даніел Белл, один із засновників теорії постіндустріального суспільства, характеризує у своїй праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» різницю між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством, визначав перше з них (**доіндустріальне**) як соціальний порядок, заснований на примітивних виробничих формах, що знаходять свій розвиток у галузях, пов'язаних із отриманням та первісною обробкою ресурсів найбільш придатних для задоволення потреб першої необхідності. Праця у доіндустріальному суспільстві є, на думку Д. Белла, переважно некваліфікованою, оскільки розвиток здібностей суб'єктів господарювання зумовлений традиціями, що склалися у даному суспільстві, отже, люди залишаються нерозривно пов'язаними із минулим. **Індустріальний лад**, вважає вчений, фактично означає радикальний розрив із доіндустріальною епохою, він стає найважливішою умовою становлення постіндустріальної системи. Його характерні риси: заміна видобутку природних ресурсів виробництвом свідомо запланованих продуктів; масове зростання кваліфікації працівників; основним виробничим ресурсом стає енергія; людина виявляється здатною робити певні локальні технологічні та господарські прогнози. **Постіндустріальне суспільство** протиставляється Д. Беллом індустріальному як таке, де виробництво масових стандартних продуктів замінюється системним впливом на оточуюче середовище, внаслідок чого всі сфери людської життєдіяльності стають безпосередньо залежними одна від одної. За цих умов на перший план висувається потреба у висококваліфікованих працівниках, сировинні ресурси поступають місцем ресурсам інформаційним, у практичну площину переходить потреба перспективного прогнозування господарських і соціальних процесів. Отже, доіндустріальний сектор економіки є насамперед видобувним, він базується на сільському господарстві та безперервно зростаючому видобутку корисних копалин. Індустріальний сектор має насамперед характер виробничий, він використовує енергію та машинну технологію для виготовлення товарів. Постіндустріальний визначається як обробний та інформаційний.

Водночас Д. Белл висловлює цікаву думку методологічного характеру. Він вважає, що у процесі переходу від одного технологічного типу господарювання до іншого не відбувається остаточного тотального руйнування попереднього, вони співіснують історично довгий час, впливаючи не лише на якість і можливості виробничого процесу, рівень задоволення економічних потреб, але й на розвиток соціальної структури суспільства: «Постіндустріальне суспільство... не заміщає індустріальне, так само, як індустріальне суспільство не ліквідує аграрний сектор економіки», «Постіндустріальні тенденції не заміщують попередні суспільні форми як стадії суспільної еволюції. Вони часто співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства та природу соціальної структури». Така думка є надзвичайно важливою для розуміння потреби у постійному розвитку економічної теорії, економічної науки в цілому, оскільки підкреслює надзвичайну складність, глибину, взаємозалежність і взаємообумовленість процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві. За цих умов призупинення хоча б на короткий час розвитку економічної науки, економічних досліджень закономірностей, принципів і механізмів функціонування економічних систем, їх окремих структурних елементів, формування та удосконалення теоретичних моделей управління економічними та соціальними процесами на різних рівнях економічного життя загрожує швидким зростанням невизначеності, небезпеки і навіть хаосу в економічних відносинах суб'єктів господарювання, отже, й всього суспільства.

Індустріальне суспільство виникає, як про це вже йшлося вище, у процесі становлення капіталістичної економічної системи, на основі первісного нагромадження капіталу та індустріалізації¹¹ народного господарства окремих країн і регіонів. Наслідком такого процесу

¹¹ Сутність індустріалізації (лат. industria – старанність, діяльність) знаходить свій прояв у процесі формування у народному господарстві окремих країн технологічних систем, пов'язаних із масовим застосуванням машинного виробництва, домі-

є перетворення країн із аграрною або аграрно-індустріальною базою економіки в індустріальні або індустріально-аграрні, де знаходить достатньо широкий розвиток суспільний поділ праці, понад 60 % працездатного населення зайняті у промисловості, а головним робочим органом є руки. Переважна частина зайнятих у промисловості та в інших виробничих секторах економіки індустріального господарства – наймані працівники масових професій, пов'язані з випуском однорідної, стандартизованої продукції, розрахованої на такий самий масовий стандартизований попит. Домінуючі галузі промисловості пов'язані з переробкою величезної кількості сировини та напівфабрикатів. Це насамперед видобувна, машинобудівна, металургійна галузі, галузі легкої промисловості. Водночас в умовах розвитку товарногрошових відносин, дії ринкових законів індустріалізація сприяє формуванню та швидкому розвитку не тільки господарства капіталістичного типу, але й безпосередньо впливає на всі сфери суспільного розвитку: систему соціально-економічних відносин, управління, політичний устрій країн, культуру тощо.

Безпосередньою основою формування індустріального типу господарства та індустріального суспільства став промисловий переворот першої половини XIX ст. у країнах Європи та у США (насамперед у Великій Британії та Нідерландах), пов'язаний із вибухом технічного прогресу, що дозволило забезпечити розширене використання і відтворення технологій, заснованих на масовому виробництві машин і систем [11, с. 62 – 73]. Внаслідок промислового перевороту не тільки виникають та стрімко розвиваються нові галузі виробництва, але й змінюється структура галузей і система залежностей у народному господарстві окремих країн, система міжнародних економічних відносин. Аграрний сектор економіки, транспорт значно розширюють та змінюють свої функції, усе більше орієнтуючись на задоволення потреб промисловості, масовий платоспроможний попит населення міст і промислових центрів.

Надзвичайно важливим чинником, що прискорив процес розпаду та трансформації системи економічних відносин феодального типу в країнах Європи, сприяв розвитку капіталістичних продуктивних сил та економічних відносин на базі індустріалізації, стала буржуазна революція у Франції, в ході якої були закладені базові політичні та соціальні інститути нової економічної системи та суспільства, що народжувалися у цей час. Зокрема, прийнята у 1793 р. у Франції Декларація прав людини та громадянина проголошувала принцип економічної свободи, свободи підприємницької діяльності, чим докорінно змінювала правові підходи до визначення умов ринкової діяльності підприємств, забезпечивши швидкий злам мануфактурної системи виробництва. У 1804 р. у цій же країні був прийнятий так званий Цивільний кодекс Наполеона, який на весь світ проголошував рівність усіх громадян перед законом, свободу совісті та вибору діяльності, світський характер держави. Такі інституційні основи економічної діяльності громадян у Франції, безперечно, стали поштовхом для впровадження у життя подібних принципів і в інших країнах, насамперед Європи.

Одним із перших етапів і напрямків індустріалізації народного господарства більшості країн світу був перехід від мануфактурного способу виробництва до машинного у легкій промисловості, що пояснюється незначними обсягами капіталу, необхідного для забезпечення цього процесу, швидким його оборотом, масовістю попиту на продукцію підприємств галузі. Саме розвиток галузей легкої промисловості стає основою нагромадження капіталу та розвитку потреб, необхідних для розвитку базових галузей промисловості, пов'язаних із масовою заміною технологічних систем виробництва в усіх секторах економіки на машинній основі. Водночас цей процес супроводжується якісними змінами у технологічному способі виробництва, системі соціально-економічних відносин, соціальної стратифікації у суспільстві, веде до формування та поглиблення низки суперечностей між основними учасниками суспільного виробництва, пов'язаними із масовістю використання некваліфікованої та напівкваліфікова-

ної найманої праці, зокрема жіночої й дитячої, формуванням класів, притаманних індустріальному суспільству, класових економічних, політичних і соціальних інтересів.

У процесі індустріалізації почало формуватися і ядро сучасних розвинених країн, насамперед європейських і північноамериканських (напередодні Другої світової війни, наприклад, США, Велика Британія, Німеччина та Франція, маючи 8 % території та 15 % населення капіталістичного світу, зосередили понад 70 % його промислового виробництва), які використали конкурентні переваги індустріалізації щодо прогресивних змін у структурі економічної системи, чинників динамічного зростання продуктивності праці, політичного укладу та військових можливостей для зміцнення та закріплення своїх позицій у системі міжнародного поділу праці і таким чином забезпечення умов подальшої трансформації капіталістичного суспільства. Якісні зміни у структурі народного господарства та в економічній системі капіталізму були зумовлені також тим, що процес індустріалізації носив системний характер, охоплюючи не тільки промисловість, але й сільське господарство та сферу послуг. Зокрема, швидка індустріалізація промисловості зумовила необхідність заміни матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки, що, безперечно, послужило основою системних змін не тільки у технологіях виробництва сільськогосподарської продукції, але й у характері та змісті праці, системі відносин власності¹².

У силу об'єктивних закономірностей розвитку капіталізму, якісна трансформація продуктивних сил та соціально-економічних відносин в аграрному секторі почалася значно пізніше, ніж у промисловості. Пов'язане це насамперед з особливостями відносин власності, що склалися тут, отже, співіснуванням інститутів та елементів різних економічних систем (до традиційної включно), відсутністю достатньої кількості капіталів та, до певного часу, інтересу з боку промислового капіталу. Фактично масова активізація процесів індустріалізації аграрного сектору економіки розпочалася вже у ХХ ст., спочатку у США, Канаді, Великій Британії, Новій Зеландії, а згодом, у 1950-х рр., – у європейських країнах.

Важливим чинником спрямованості та якості трансформаційних процесів у народному господарстві окремих країн та в економічній системі капіталізму індустріалізаційного циклу її розвитку стало географічне розташування країн, отже, приналежність їх до певної культурної, політичної, конфесійної традиції тощо. Зокрема, при усій різнобарвності процесів і політики індустріалізації народного господарства та формування індустріального суспільства у Європі (а різниця між окремими країнами часто-густо дуже суттєва, варто згадати в цьому плані Велику Британію, Німеччину, скандинавські країни, Італію тощо) вже у другій половині ХІХ ст., у процесі та на основі потреб індустріалізації, почали формуватися інституціональні основи майбутнього єдиного економічного простору: теоретичні концепції розвитку економічної системи капіталізму, господарсько-правові норми, елементи, по суті, єдиної інфраструктури, виробнича, наукова, технічна, фінансова та інші види кооперації, спеціалізації та інтеграції національних господарств окремих країн, система менеджменту та наукової організації праці тощо.

---

¹² До речі, німецький вчений Д. Зенгхаас визначив пряму залежність між якістю та наслідками індустріалізації для економіки країни та якістю процесів модернізації в аграрному секторі. На його думку, індустріалізація країни ніколи не досягала рівня, на якому починається самопідтримуване зростання, якщо їй не передувало або не супроводжувало її капіталістичне перетворення сільського господарства. Спроби індустріалізації у таких випадках «захлиналися», зростання економіки зупинялося, а країна опинялася перед перспективою перетворитися в експортера сільськогосподарської та мінеральної сировини для сусідів, що переживають промислове піднесення, або витіснялася на маргінальні позиції, стаючи слабозвиненим «ведмежим кутом» Європи. Як справедливо підкреслюють учені, чим довше промисловість, що зароджувалася в одних районах, взаємодіяла із докапіталістичним господарством інших, живлячись їх дешевою працею, продовольством, сировиною, користуючись невідповідними для сільського господарства умовами обміну, тим повільніше йшло визрівання буржуазного суспільства. Це, у свою чергу, породжувало цілу низку чинників гальмування процесу системної індустріалізації, насамперед таких як: слабкість мотивів і стимулів диверсифікації структури виробництва, недостатній розвиток внутрішнього ринку, деструктивні процеси у суспільному поділі праці як у межах національної економічної системи, так і на рівні регіональної та світової економіки.

Саме епоха індустріалізації стала основою виникнення та швидкого розвитку нових форм концентрації та централізації капіталу як у виробничій, так і у фінансовій сфері. Це стосується таких ринкових інституцій, як акціонерний капітал та акціонерні банки, вивіз капіталу та іншого. У короткі терміни в Європі було побудовано понад 4,5 тис. км залізниць, створений океанський флот, перед початком Першої світової війни на країни Європи припадало понад 61 % вартості світового імпорту та 55,2 % світового експорту, вивіз європейського капіталу складав 40 млрд дол., або 88 % загальносвітового потоку (тоді як доля США – лише 7 %), із яких близько 14 млрд дол. були вкладені у самій Європі. Зокрема, наприкінці XIX ст. зовнішні інвестиції складали 45 % усіх інвестицій у Швеції, 40 % – в Італії, 1/3 – у Норвегії тощо.

Як зазначають дослідники, на іноземних інвестиціях зросли електрохімічна та електрометалургійна промисловість Норвегії, виплавка сталі в Росії, електротехнічне машинобудування Угорщини, добувна промисловість Швеції, Німеччини, Іспанії, Португалії. Вивіз капіталу не лише сприяв індустріалізації народного господарства окремих країн і, зокрема, країн Європи, але й появі транснаціональних корпорацій, дифузії технологій і менеджменту в країнах поза межами самої Європи, закладаючи таким чином підвалини трансформаційних процесів у середньо- та слаборозвинених країнах, сьгоднішніх процесів глобалізації світової економіки та суспільства.

Водночас динамічні процеси індустріалізації супроводжувалися не лише завершенням формування механізму самовідтворення основних структурних ланок економічної та господарської систем капіталізму, але й виникненням системи внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Основні причини та чинники цих суперечностей закладалися вже самим характером процесів первісного нагромадження капіталу, масовим вилученням власності у дрібних товаровиробників, швидкою поляризацією суспільства, що насамперед знаходило свій прояв у поглибленні диференціації доходів різних верств і прошарків населення, зміною соціального статусу основної частини громадян, які в умовах економічної свободи, перетворюючись у найманих працівників на принципах монокваліфікації, впадали в економічну, соціальну, а частогусто і в правову залежність від власників капіталу, формуванням ринку праці, який функціонував за законами ринку.

Швидка концентрація та централізація капіталів і виробництва, утворення монополій, розвиток міжнародного поділу праці сприяли появі нових коротко- і середньострокових типів економічних циклів капіталістичного відтворення, зокрема промислового, фінансового, технічного та технологічного, управлінського, кінцевим результатом яких був не перехід до нової якості економічної системи та суспільства, а тимчасове відновлення порушеної макроекономічної рівноваги у національному та світовому господарстві. Водночас такі цикли, визначальним елементом яких була криза надвиробництва, безперечно, негативно впливали не лише на розвиток економічної системи, системи господарювання у капіталістичних країнах, але й сприяли зростанню соціальних конфліктів, невдоволення своїм становищем, рівнем та якістю життя переважної більшості соціальних груп населення.

Отже, надзвичайно швидкі інституційні зміни в економічному та соціальному житті світового суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст., потреба у нових принципах і підходах до організації виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленого продукту на усіх щаблях суспільного виробництва та усіма соціальними верствами суспільства вимагали нагального розвитку економічної науки для забезпечення сталості економічного та соціального розвитку системи, що склалася. Водночас становлення класичної політичної економії створило сутнісні передумови для збагачення та розвитку економічних знань щодо принципів, механізмів та інструментів використання економічних законів у процесі економічної діяльності людини та суспільства, що, безперечно, було та є домінуючою потребою бізнесу та держави. Уже в другій половині XIX ст. розпочався нестримний процес появи нових теоретичних концепцій, шкіл, напрямів у єдиному полі предмета економічної теорії, націлених саме

на задоволення таких потреб та інтересів, а згодом, на початку ХХ ст., з'являється ціла низка прикладних економічних наук, орієнтованих на потреби та запити конкретних сфер і галузей економічної діяльності людини та суспільства.

Зокрема, слід насамперед назвати теоретичні школи маржиналізму, неокласицизму, інституціоналізму, кейнсіанства, монетаризму, неокласичного синтезу, про які докладно мова йтиме у наступних розділах, а також, сучасні напрями розвитку власне політичної економії, такі як радикальна (неомарксистська) політична економія, нова, або конституційна, субстантивістська, інституціональна, міжнародна політична економія тощо.

Врешті-решт, розвиток економічних знань, їх спеціалізація в залежності від потреб функціонування національних господарств, окремих їх елементів і підсистем породжує цілісну систему економічних наук, яка включає: **загальні економічні науки** – це власне політична економія, економічна теорія у широкому розумінні, економічна історія, історія економічної думки тощо; **спеціальні, або функціональні, економічні науки**, які вивчають окремі сфери економічних відносин та окремі функції економічної діяльності суб'єктів господарювання. Серед таких наук можна виділити економіку праці, економічну статистику, бухгалтерський облік, фінанси, кредит і грошовий обіг, економічну теорію підприємств, маркетинг, менеджмент, ціноутворення, економіко-математичні методи аналізу та ін.; **галузеві економічні науки**, які займаються дослідженнями особливостей економічних відносин та функціональних систем у різних галузях суспільного виробництва. Серед них – економіка промисловості, економіка сільського господарства, економіка освіти тощо.

Слід зазначити, що основою розвитку системи економічних наук протягом майже усього ХХ ст. була економічна теорія у широкому розумінні цього поняття. Вона спрямована на функціонально-факторний аналіз законів розвитку ринкової системи, її окремих сфер і елементів, практичних форм взаємодії окремих суб'єктів економічної діяльності. Зокрема, більшість сучасних шкіл визначає предмет економічної теорії «як вивчення використання рідкісних економічних благ з метою задоволення потреб людей» [12, с. 18]. Основними (складовими) підрозділами економічної теорії у такому розумінні є макроекономіка та мікроекономіка.

Макроекономіку більшість учених розглядають як частину теоретичної економічної науки, яка вивчає закономірності функціонування господарства на рівні національної держави. Вона аналізує поведінку агрегованих суб'єктів: сектора домогосподарств, підприємницького сектора, секторів держави та закордону. Об'єктом її аналізу є макроекономічні показники: валовий внутрішній продукт, національний дохід, рівень цін, рівень інфляції, рівень безробіття та ін., про які мова йтиме у наступних розділах. **Мікроекономіка** розглядається як частина економічної науки, яка вивчає економічні явища, процеси та економічну поведінку суб'єктів господарювання первинної ланки: домогосподарства, підприємства (фірми). Вона вивчає ціни на окремі товари, витрати на їх виробництво, прибуток, заробітну плату, індивідуальний та ринковий попит, індивідуальну та ринкову пропозицію, типи ринкових структур, галузеві ринки тощо.

Резюме

Вивчення даної теми дозволяє сформулювати думку, згідно з якою запорукою існування та розвитку людини завжди є, по-перше, виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг, поза споживанням яких людина існувати не може, а, по-друге, формування та удосконалення через розвиток усієї сукупності соціальних зв'язків окремих індивідів, суб'єктів господарської діяльності іншими індивідами, оскільки поза такими зв'язками людина також не може існувати. Отже, виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг для задоволення потреб людини набуває суспільного характеру, оскільки передбачає взаємодію окремих

виробників із виробниками на якихось певних принципах та умовах, що й складає внутрішню сутність такого поняття як економіка.

Формування засад суспільного виробництва як стійкої інституційної форми задоволення потреб викликає необхідність певної сукупності економічних знань, які б дозволяли регулювати, контролювати, у певній мірі прогнозувати як виробництво, так і розподіл, споживання наявних ресурсів і продуктів праці в інтересах певних людей, соціальних груп, держави тощо. Перші спроби узагальнення принципів і законів економічного життя були зроблені понад дві тисячі років тому, в умовах становлення інститутів держави, системи господарювання, торговельних відносин як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

Отже, предметом економічної науки є насамперед пізнання загальних законів економічного життя та на цій основі законів, принципів, цілей, інституціональних форм функціонування та розвитку економіки в межах тієї чи іншої суспільної системи у кожний даний історичний період її життєвого циклу. Водночас процес задоволення потреб людини, суспільства, держави пов'язаний із надзвичайно складним процесом виявлення та узгодження інтересів, у якому задоволення суто економічних інтересів неможливе поза реалізацією інтересів соціальних, духовних, політичних тощо. За цих умов дослідження сутності, функцій та напрямів трансформації економічних потреб, інтересів, системи мотивації економічної та виробничої діяльності людини, бізнесу, суспільства складає один із наріжних каменів предмета економічної науки на всіх історичних етапах її розвитку.

Водночас предметом економічної науки є не лише загальні економічні закони розвитку виробництва, а й економічні відносини, соціальні умови функціонування економіки, які формують способи та методи задоволення потреб та інтересів як окремої людини, так і усіх основних соціальних груп, бізнесу, суспільства, держави. Саме характер економічних та соціальних відносин, що складаються у суспільстві, у поєднанні з певним технологічним способом виробництва визначає умови, можливості, форми та результати суспільного виробництва, принципи розподілу створеної сукупності продуктів і послуг між усіма учасниками виробничого процесу та економічної діяльності, отже рівень і якість задоволення потреб та інтересів суб'єктів господарювання, усіх членів суспільства.

Таким чином, лише зрозумівши принципи, закони руху економічних систем, мотиви економічної діяльності людини та суспільства, можна визначити реалістичні цілі економічної політики держави, сформулювати концептуальну модель економічного розвитку, реалізація якої сприяла би максимально повному задоволенню потреб і гармонізації економічних інтересів усіх основних суб'єктів економічного життя.

Становлення класичної політичної економії у XVIII – першій половині XIX ст. створило сутнісні передумови для збагачення та розвитку економічних знань щодо принципів, механізмів та інструментів використання економічних законів у процесі економічної діяльності людини та суспільства, що, безперечно, було і є домінуючою потребою бізнесу та держави, внаслідок чого уже в другій половині XIX ст. розпочався нестримний процес появи нових теоретичних концепцій, шкіл, напрямів у єдиному полі предмета економічної теорії, націлених саме на задоволення таких потреб та інтересів, а згодом, на початку XX ст., з'являється ціла низка прикладних економічних наук, орієнтованих на потреби та запити конкретних сфер і галузей економічної діяльності економічної людини та суспільства.

Основні поняття та категорії

Виробництво – це доцільна діяльність людей, спрямована на створення засобів (продуктів) задоволення своїх потреб.

Суспільне виробництво – являє собою організовану спільну діяльність людей, спрямовану на перетворення предметів та сил природи з метою надання їм таких форм, які були

б здатні задовольняти людські потреби (індивідуальні й суспільні) для існування і розвитку окремої людини та суспільства в цілому.

Економіка (грец. oikos – дім, господарство; nomos – правило, закон; oikonomia – управління господарством) – найважливіша сфера суспільного життя, в якій шляхом використання різноманітних ресурсів здійснюється виробництво, обмін, розподіл та споживання продуктів людської діяльності, формується і постійно розвивається система продуктивних сил і економічних відносин, якими управляють як спільні, так і різні типи законів.

Суспільство – визначається у наукових джерелах як «високоорганізована, ієрархічно упорядкована соціальна система, відтворення та функціонування якої в цілому, а також усіх її підсистем регулюються певними установленнями та інститутами (економічними, моральними, правовими, політичними тощо)».

Система – ціле, яке виникає в процесі взаємодії безлічі елементів.

Економічна система – визначається як сукупність взаємопов'язаних і певним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства. Її складовими є: ресурси, економічні відносини, включаючи поведінку суб'єктів економіки, та результати економічної діяльності.

Господарська система, або господарський порядок – конкретна форма економічного/господарського устрою народного господарства. Включає, окрім господарської конституції (господарського права), сукупність формальних і неформальних суспільних інститутів, механізмів, варіантів дії, поведінки. Господарський порядок може бути встановлений державою, або зростати природним шляхом у ході історичного розвитку. Господарські порядки розглядаються як реальні типи господарства, наповнені конкретним емпіричним змістом та логічно систематизовані з використанням певних інструментів теоретичного аналізу. Розрізняють історично два принципово протилежних типи господарського порядку: ринкове господарство та централізовано кероване (планове) господарство.

Субстанція (лат. substantia – сутність) – 1) першооснова, сутність усіх речей і явищ; 2) основа, сутність чогось. **Субстанціональний** – суттєвий, основний.

Об'єкт дослідження економічної науки – весь соціально-економічний простір, у якому відбувається життєдіяльність окремої людини, окремого народу, суспільства, держави та світу в цілому.

Предмет економічної теорії, усіх економічних наук – насамперед закони та закономірності економічного розвитку суспільства, ті конкретні інститути та інструменти, дії, які забезпечують цілісність, стійкість, відкритість економічних систем, реалізацію їх внутрішніх базових засад в ефективному функціонуванні систем господарських на основі реалізації стратегічних і тактичних цілей економічної політики держав і бізнесу, яка формується відповідно до рівня пізнання внутрішніх законів розвитку економіки та суспільства на певному історичному етапі їх функціонування. Отже, **предметом економічної науки** є насамперед пізнання загальних законів економічного життя та на цій основі законів, принципів, цілей, інституціональних форм функціонування та розвитку економіки в межах тієї чи іншої суспільної системи у кожний даний історичний період її життєвого циклу. Один із наріжних каменів предмета економічної науки на всіх історичних етапах її розвитку є дослідження сутності, функцій та напрямів трансформації економічних потреб, інтересів, системи мотивації економічної та виробничої діяльності людини, бізнесу, суспільства. Водночас предметом економічної науки є не лише загальні економічні закони розвитку виробництва, не лише система потреб, інтересів, мотивів і стимулів економічної діяльності, а й економічні відносини, соціальні умови функціонування економіки, які формують способи та методи задоволення потреб та інтересів як окремої людини, так і усіх основних соціальних груп, бізнесу, суспільства, держави.

Предмет науки – уся потенційна безліч об'єктів і різноманітних систем об'єктів, їх властивостей, відносин, законів функціонування та зміни.

Потреба – це нестача чогось, яка відчувається окремою людиною, групою людей, суспільством.

Інтерес – форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до задоволення її, включаючи вибір людиною засобів задоволення потреби.

Економічний інтерес – це усвідомлене прагнення економічних суб'єктів задовольнити великий спектр своїх потреб, що є об'єктивною спонукою господарської діяльності.

Мотив – внутрішня спонукка до конкретної дії, спрямована на задоволення потреби та інтересу, є структурним елементом у системі впливів на виробничу, економічну діяльність людини.

Мотивація – комплекс внутрішніх чинників, які зумовлюють і спрямовують діяльність людини, колективу, окремої соціальної групи або суспільства на досягнення усвідомленої мети.

Стимули до ефективної праці – система заходів, до яких вдаються суб'єкти підприємницької діяльності і держава з метою спонукання до праці. Така система включає як матеріальне, так і нематеріальне стимулювання.

Три основні види пізнання:

- **буденне** – засноване на повсякденному досвіді та здоровому глузді;
- **художнє** – характеризується чуттєво-образним вираженням дійсності;

• **наукове** – основними рисами його є системність, обґрунтованість, аналітичність використання спеціально розроблених методів дослідження тощо. Наукове мислення відрізняється від побутового насамперед здатністю створювати (конструювати) точні та однозначні абстрактні та ідеальні об'єкти, логічно взаємопов'язані системи таких об'єктів (наукову реальність), формулювати закони і принципи їх самоорганізації, зміни та розвитку, пояснювати, передбачати їх поведінку та ефективно використовувати в інтересах людини для її успішної адаптації до оточуючої дійсності, її структуризації, для контролю та управління природними та соціальними процесами.

Парадигма (грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – висхідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, що панують протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві. Зміна парадигми являє собою наукову революцію.

«Невидима рука» – згідно з уявленням А. Сміта, господарський порядок у ринковій економіці регулюється не втручанням держави, а об'єктивними внутрішніми важелями – ринковими законами, інтересами (невидимою рукою). Останні в умовах відокремлення виробників (які водночас виступають і споживачами) можуть бути реалізовані лише за умови визнання корисності результатів праці кожного окремого суб'єкта економічної діяльності іншими суб'єктами, які у даному випадку виступають представниками суспільства. Отже, попит і пропозиція, конкуренція, ціна, продуктивність праці, цінність створеного продукту для інших є тими інструментами, які дозволяють узгоджувати індивідуальні та суспільні інтереси (а таким чином і індивідуальні та суспільні цілі). Відокремленість виробників, конкуренція їх за ресурси, покупця в умовах прагнення кожного суб'єкта господарської діяльності до збагачення, зростання власного добробуту перетворюють його, на думку А. Сміта, в так звану «економічну людину», для якої власний економічний інтерес є, безперечно, домінуючим у всій системі інтересів.

Доіндустріальне суспільство – соціальний порядок, заснований на примітивних виробничих формах, що знаходять свій розвиток у галузях, пов'язаних із отриманням та первісною обробкою ресурсів, найбільш придатних для задоволення потреб першої необхідності. Праця у доіндустріальному суспільстві є переважно некваліфікованою, оскільки розвиток здібностей суб'єктів господарювання зумовлений традиціями, що склалися у даному суспільстві, отже, люди залишаються нерозривно пов'язаними із минулим.

Індустріальний лад – характерні риси: заміна видобутку природних ресурсів виробництвом свідомо запланованих продуктів; масове зростання кваліфікації працівників; основним виробничим ресурсом стає енергія; людина виявляється здатною робити певні локальні технологічні та господарські прогнози. Спостерігаються широкий розвиток суспільного поділу праці, понад 60 % працездатного населення зайняті у промисловості, а головним робочим органом є руки. Переважна частина зайнятих у промисловості та в інших виробничих секторах економіки індустріального господарства – наймані працівники масових професій, пов'язані з випуском однорідної стандартизованої продукції, розрахованої на такий же масовий стандартизований попит. Домінуючі галузі промисловості пов'язані з переробкою величезної кількості сировини та напівфабрикатів. Це насамперед видобувна, машинобудівна, металургійна галузі, галузі легкої промисловості.

Індустріалізація (лат. *industria* – старанність, діяльність) – знаходить свій прояв у процесі формування в народному господарстві окремих країн технологічних систем, пов'язаних із масовим застосуванням машинного виробництва, домінуванням в економіці промислового виробництва.

Система економічних наук включає: **загальні економічні науки** – це власне політична економія, економічна теорія в широкому розумінні, економічна історія, історія економічної думки тощо; **спеціальні, або функціональні, економічні науки**, які вивчають окремі сфери економічних відносин та окремі функції економічної діяльності суб'єктів господарювання. Серед таких наук можна виділити економіку праці, економічну статистику, бухгалтерський облік, фінанси, кредит і грошовий обіг, економічну теорію підприємств, маркетинг, менеджмент, ціноутворення, економіко-математичні методи аналізу та ін.; **галузеві економічні науки**, які займаються дослідженнями особливостей економічних відносин та функціональних систем у різних галузях суспільного виробництва. Серед них – економіка промисловості, економіка сільського господарства, економіка освіти тощо.

Предмет економічної теорії у широкому розумінні – вивчення використання рідкісних економічних благ з метою задоволення потреб людей. Основними підрозділами (складовими) економічної теорії у такому розумінні є макроекономіка та мікроекономіка.

Макроекономіка – частина теоретичної економічної науки, яка вивчає закономірності функціонування господарства на рівні національної держави. Аналізує поведінку агрегованих суб'єктів: сектора домогосподарств, підприємницького сектора, секторів держави та закордону. Об'єктами її аналізу є макроекономічні показники: валовий внутрішній продукт, національний дохід, рівень цін, рівень інфляції, рівень безробіття та ін., про які мова буде йти у наступних розділах.

Мікроекономіка – частина економічної науки, яка вивчає економічні явища, процеси та економічну поведінку суб'єктів господарювання первинної ланки: домогосподарства, підприємства (фірми). Вона вивчає ціни на окремі товари, витрати на їх виробництво, прибуток, заробітну плату, індивідуальний та ринковий попит, індивідуальну та ринкову пропозицію, типи ринкових структур, галузеві ринки тощо.

Контрольні питання

1. Яка сфера суспільного життя людини є об'єктом дослідження економічної науки?
2. Дайте визначення понять: виробництво, суспільне виробництво, економіка.
3. Виділіть ключові принципи виробничої діяльності людини щодо задоволення потреб свого існування.
4. Яке місце посідає економічна система у системі «суспільство»?
5. Сформулюйте відмінності у поняттях «економічна система» та «господарська система, господарський порядок».

6. Розкрийте зміст структурних складових предмета економічної науки.
7. Як ви можете пояснити сутність і характер взаємозв'язків між потребою, інтересом і мотивом, мотивацією?
8. Назвіть основні характерні риси системи мотивації до праці за Й. А. Шумпетером. Проаналізуйте, чи достатня така мотивація у сучасних умовах? У нашій країні?
9. Окресліть причини та чинники швидкого формування та розвитку економічної науки у XVIII – XIX ст.
10. Чим принципово відрізняється економічна теорія В. Петті, Д. Рікардо, А. Сміта, К. Маркса від економічних поглядів у середньовіччі та у меркантилістів?
11. Обґрунтуйте причини прискорення диференціації економічної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Сформулюйте та обґрунтуйте відповідь на питання: чи змінив принципово цей процес суть, зміст, структуру предмета економічної науки? Якщо так, то в якому напрямку? Якщо ні, то чому – ні?
12. Чи можливий економічний розвиток суспільства поза використанням результатів досліджень економічних наук?

Список рекомендованих джерел

1. Альберт О. Хиршман. Интересы // Невидимая рука рынка: пер. с англ. / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена; науч. ред. д-р экон. наук, проф. Н. А. Макашева; Гос. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008.
2. Базилевич В. Д., Базилевич К. С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008.
3. Бартенев С. А. История экономических учений. – М.: Юрист, 2002.
4. Бернар И., Колли Ж. – К. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: в 2-х т.: пер. с фр. – Т. 1. – М.: Междунар. отношения, 1994.
5. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2010.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002.
7. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко]; за ред. проф. С. В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – 743 с.
8. Канке В. А. Философия экономической науки: учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2007.
9. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории): науч. изд. / С. А. Лебедев. – М.: Акад. Проект, 2008.
10. Маслоу А. Теория мотивации человека. Классики теории государственного управления: американская школа / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ, 2003.
11. Мельник О. М. Логіка економічного розвитку: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004.
12. Микроэкономика: практический подход Managerial Economics: учеб. / под ред. А. Г. Грязновой, А. Ю. Юданова. – М.: КНОРУС, 2004.
13. Поланьи К. О вере в экономический детерминизм / Поланьи К. Избранные работы. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2010.
14. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Антология экономической классики / предисл. И. П. Столярова. – М.: МП «Эконов», «Ключ», 1993.
15. Розинская Н. Карл Поланьи в поисках свободы // Поланьи К. Избранные работы. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2010.
16. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики / Предисл. И. А. Столярова. – М.: МП «Эконов», «Ключ», 1993. – Гл. 5, 6, 7.

17. Стецюра Т. Д. Хозяйственная этика Фомы Аквинского / Т. Д. Стецюра. – М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 303 с.
18. Хиршман А. О. Страсти и интересы: политические аргументы в пользу капитализма до его триумфа / пер. с англ. Д. Уэланера. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2012.
19. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія: пер. з англ. – К.: Основи, 1995.
20. Экономическое мышление: философские предпосылки: учеб. пособие / Е. Н. Калмычкова, И. Г. Чаплыгина. – М.: ИНФРА-М, 2005.
21. Ятманова М. Г. Системный анализ в исследованиях международных отношений: учеб. – метод. пособие. – СПб.: СПбГУ, 2010.

Глава 2

ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАКОНИ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

2.1. Сутність і види зв'язків в економічному житті суспільства.

2.2. Умови та чинники, за яких економічні зв'язки набувають форми закону. Сутність, зміст та форми функціонування економічних законів.

2.3. Економічні категорії, поняття та терміни як інструментарій пізнання та формулювання законів економічної науки.

2.4. Практичне значення пізнання та використання вимог економічних законів в економічній діяльності людини та суспільства.

2.1. Сутність і види зв'язків в економічному житті суспільства

Розглядаючи у першій главі питання, пов'язані із визначенням об'єкта та предмета економічних досліджень, ми вже зазначали той незаперечний факт, що на будь-якому з історичних етапів існування людини її життя, інтелектуальний і духовний прогрес пов'язані, по-перше, із працею – виробництвом, відновленням та розвитком матеріальних умов існування, а, по-друге, із формуванням і розвитком оточуючого соціального середовища, певної системи економічних, соціальних, культурних, політичних, духовних зв'язків із іншими людьми, іншими соціальними групами, іншими народами та державами, оскільки поза такими зв'язками людина також не може існувати. Тобто виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг для задоволення потреб людини за будь-яких умов передбачає взаємодію окремих індивідів, окремих виробників із іншими індивідами та виробниками на якихось певних принципах та умовах, що й складає внутрішню сутність такого поняття як економіка.

Із цього приводу ще Фрідріх Енгельс у своїй праці «АнтиДюрінг» зазначав: «Перше, що кидається нам в очі, це взаємний зв'язок окремих рухів окремих тіл між собою, їх зумовленість одне одним»¹³. Таке розуміння ролі зв'язків між суб'єктами економічної діяльності, між окремими процесами, явищами в економічному житті, змушує глибоко досліджувати сутність, зміст і функції таких понять, як зв'язок, взаємозв'язок, залежність, взаємозалежність, взаємодія, взаємовплив, визначити їх місце у системі пізнання законів і механізмів розвитку економіки та суспільства.

Якщо звернутися до повсякденної господарської діяльності людини на рівні окремого виробника, фірми, галузі, національної економіки, держави, можна побачити що уся ця діяльність сплетена з тисяч і тисяч зв'язків і залежностей. Виробництво неможливе без споживання і навпаки, попит і пропозиція знаходяться у постійній взаємозалежності, яка, у свою чергу, знаходиться під впливом величезної кількості чинників (зв'язків), те саме можна сказати про взаємозв'язок потреби, інтересу та мотивації, поза взаємозв'язком і взаємовпливами яких неможливе функціонування виробництва, отже, й суспільства. У взаємозалежності знаходяться економіка та політика; економіка, політика та соціальна сфера; економіка, політика, соціальна сфера та культура, духовність людини та суспільства тощо.

Надзвичайно принциповий і важливий характер для розвитку людини та економіки, суспільства має характер зв'язків, отже, взаємовпливів політичної та економічної влади. Цей ряд зв'язків можна продовжувати безмежно, однак для нас у даній темі питання зв'язків пов'язане насамперед із характеристикою сутності, функцій і форм прояву економічних (ринко-

---

¹³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 20. – С. 544.

вих) законів, поза пізнанням і свідомим використанням вимог яких неможлива раціональна та ефективна економічна діяльність людини і суспільства щодо задоволення сукупності нагальних потреб та інтересів.

Отже, **зв'язок (взаємозв'язок)** являє собою такий тип відносин між суб'єктами життєдіяльності, явищами, процесами, або їх властивостями, коли зміни в одній із складових цього взаємозв'язку ведуть до змін в іншій складовій, забезпечуючи (або не забезпечуючи) певний синергетичний результат¹⁴. Тому важливо розрізняти сутнісні (причинно-наслідкові) суттєві та несуттєві зв'язки, стійкі й нестійкі, необхідні і випадкові, внутрішні та зовнішні, первинні й вторинні, загальні та специфічні зв'язки тощо.

Так, наприклад, знайдена випадково та привласнена певна сума грошей може забезпечити вам тимчасове зростання споживання, задоволення певного виду потреб, однак поставимо собі питання: чи є такий зв'язок між появою у вас грошей та задоволеною потребою суттєвим, стійким? Навряд. Чи буде поява певної суми грошей такого походження постійною? Навряд. Водночас наполеглива праця у семестрі, додаткова праця поза навчанням, внаслідок чого вами отримується підвищена стипендія та додатковий дохід, безперечно, свідчить про існування стійкої, сутнісної взаємозалежності, отже, зв'язку між кількістю та якістю праці, кількістю грошових надходжень у ваш бюджет, отже, й рівнем задоволення ваших потреб та інтересів. Такий зв'язок (взаємозв'язок) можна визначити також як причинно-наслідковий зв'язок, що визначає механізми та інструменти економічного зростання та розвитку, надто ж в ринковій економіці.

Типи зв'язків у соціальних системах різноманітні. Зокрема, зв'язки можуть існувати як регулярні, стійкі, так і нерегулярні, випадкові, конструктивні і деконструктивні, забезпечуючи за певних умов упорядкованість структурних елементів економічної системи, надаючи їй ознак цілісності або створюючи передумови для біфуркації, ентропії, хаосу, тобто для дезінтеграційних процесів у структурі цієї системи.

Безперечно, будь-який зв'язок між двома і більше об'єктами, суб'єктами, явищами і процесами вже сам по собі свідчить про наявність взаємодії, взаємозалежності, взаємовпливів між ними. Характер (отже, й результат) такої взаємодії, взаємозалежності може бути надзвичайно різним – від паритетного, рівноправного за певних умов до суперечливого, часом навіть антагоністичного, коли одна сторона (це насамперед стосується економічних, політичних, соціальних, духовних, культурних зв'язків тощо) домінує або прагне за будь-яких обставин домінувати у процесі взаємодії.

Узагалі, якщо основною функцією поняття взаємозв'язок є фіксація наявності відносин між певними суб'єктами економічної діяльності, інших форм соціального життя, то **взаємодія** відбиває активний характер такого взаємозв'язку, тобто відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою використання синергетичного ефекту від такої взаємодії при реалізації певних цілей щодо задоволення потреб та інтересів індивідуума, організації, суспільства, держави. Водночас вищою формою реалізації функцій взаємозв'язків та взаємодії суб'єктів економічної, політичної, соціальної та інших видів діяльності є досягнення стану взаємовпливу суб'єктів одне на одного в системі зв'язків, що склалися. Саме такий стан може забезпечити дійсний синергетичний ефект функціонування економіки, суспільства, держави, який знаходить свій прояв у врівноваженості можливостей забезпечення потреб та інтересів, зростання обсягів виробництва та рівня добробуту, прогресивну та динамічну спрямованість розвитку національної економіки, інших сфер суспільного життя.

---

¹⁴ Синергізм, синергія (грец. *synergeia*) – варіант реакції організму (зокрема й соціального організму) на комбінований вплив двох або декількох лікарських речовин (чинників), який характеризується тим, що така дія перевищує дію кожного компонента, функціонуючого окремо.

В економічному, політичному, соціальному житті суспільства та людини характер, зміст, результативність зв'язків із позицій рівня та якості задоволення потреб та інтересів прямо або непрямо залежать від великої кількості умов, причин, чинників. Однак серед усієї сукупності таких умов, чинників і причин завжди існують певні ключові, засадничі причини, які криються у певних реальних інституційних формах функціонування економіки, суспільства, людини. На рівні науки вони носять абстрактний характер, але в реальному економічному та соціальному просторі існують у конкретних формах. Серед них вже відомі вам потреби, інтереси, стимули, мотивація. Однак слід також назвати такі як власність (та основні її форми), права власності, влада (економічна та політична), принципи та форми її організації та реалізації, стан економічної та політичної свободи індивіда, організації, громадянське суспільство (і рівень його розвитку), економічна політика (принципи, цілі та форми її реалізації) тощо.

Характер і спрямованість взаємодії (зв'язків) між основними суб'єктами економічної діяльності та соціального життя безпосередньо впливає на її стійкість, тривалість у часі, отже, й на можливості формування та функціонування економічної системи як цілісного, відкритого та стійкого утворення або як тимчасової, нестійкої, історично обмеженої у часі внаслідок постійних біфуркацій і тенденцій до ентропії.

Як зазначають учені [див., наприклад, 8, с. 181, 249 – 250], стійкі взаємозв'язки між відповідними процесами та явищами фіксуються у вигляді наукових законів та функціональних взаємозалежностей. У науці такі залежності мають, як правило, кількісний характер і описуються відповідними функціональними законами у вигляді математичних рівнянь, що зв'язують відповідні змінні.

У зв'язку з усім вищесказаним вважаємо також надзвичайно важливим і необхідним вже на початку вивчення основ економічної науки усвідомити той факт, що економіка, суспільство, держава не функціонують окремо та незалежно одне від одного. Усі вищезгадані чи незгадані соціальні інституціональні форми, у яких проходить життя людини, відбувається її економічна, політична, духовна чи інша діяльність, нерозривно переплетені між собою величезною кількістю зв'язків, отже, взаємозалежностей, взаємовпливів. Це означає, що поза проникненням у сутність таких взаємозв'язків, поза визначенням їх характеру та спрямованості, а також поза визначенням конкретних інструментів впливу на них у потрібному людині й суспільству напрямку неможливо забезпечити ефективне функціонування економіки як на мікро- так і на макрорівні, отже, й реалізувати всю сукупність потреб та інтересів, яка складається у суспільстві у певний історично конкретний період його існування.

Таким чином, перед будь-яким дослідником економічних систем, проблем економічного розвитку стоять два першочергових завдання: по-перше, розкрити сутність стійких взаємозв'язків, які виникають між різними явищами і процесами економічного життя, його суб'єктами, визначити, які причини породжують таку стійкість та однопорядкові сталі наслідки у процесі реалізації цих зв'язків і, по-друге, розкрити принципи, умови та форми взаємодії та взаємовпливів таких інституційних суспільних форм життя як економіка, соціальна сфера, політика, держава, громадянське суспільство тощо, окресливши серед цих умов і форм пріоритетні з позицій найбільш повного забезпечення потреб та інтересів суспільства, бізнесу, людини, сталого прогресивного розвитку людства. Зробити це надзвичайно важливо і надзвичайно складно, тому першим етапом на цьому шляху є визначення сутності, ролі, функцій законів розвитку економіки та суспільства. У нашому випадку, звичайно, на перший план виходить пізнання сутності економічних (ринкових) законів, які визначають характер зв'язків в економічному житті суспільства та регулюють спрямованість економічного розвитку.

2.2. Умови та чинники, за яких економічні зв'язки набувають форми закону. Сутність, зміст та форми функціонування економічних законів

Уже декілька тисячоліть у світі відбувається неперервний процес формування, функціонування та розвитку економічної системи ринкового типу. За цей час вона пройшла складний шлях від виникнення окремих локальних, розрізнених місцевих, регіональних ринкових структур до надскладної у своїй архітектоніці глобальної економічної системи. І сталося це не за бажаннями та з волі окремих осіб – політиків, королів, цесарів і вождів чи навіть учених. Основу цього процесу складають **об'єктивні потреби та інтереси існування людської цивілізації**, отже, об'єктивні закони та закономірності суспільного розвитку, які визначають сутність, форми, характер і спрямованість усталених, стійких причинно-наслідкових зв'язків між окремими явищами і процесами, окремими суб'єктами економічного, політичного, соціального життя, що виникають під час узгодження та реалізації потреб та інтересів цих суб'єктів, обумовлюють їх взаємодію та взаємовплив¹⁵.

Відповідно **економічний закон** визначається науковцями як форма упорядкованої організації, функціонування та прояву внутрішньо необхідних, сталих істотних зв'язків між протилежними, але взаємообумовленими сторонами, властивостями економічних явищ і процесів, елементами економічної системи.

Економічні закони виникають та діють, як і закони фізики, хімії, біології, поза бажаннями людини, на основі виникнення у суспільстві певних умов, поля для прояву їх вимог. Водночас вони являють собою об'єктивні, незалежні від бажань окремої людини важелі регулювання соціально-економічних процесів, їх характеру та спрямування з позицій забезпечення динамічного розвитку в разі пізнання та ефективного використання вимог цих законів або руйнування, деградації в разі нерозуміння або небажання з боку політиків, суб'єктів господарювання врахувати ці вимоги у своїй практичній діяльності.

Об'єктивним законам ринкової економіки, що визначають суть причинно-наслідкових зв'язків між взаємозалежними соціально-економічними явищами, процесами, сферою, способом, формою економічної діяльності людини та очікуваними результатами від цієї діяльності, притаманний власний, специфічний для кожного закону механізм дії, прояву та використання, хоча у такому механізмі є й загальні базові елементи.

Механізм дії економічних законів у ринковій економіці – це певна система об'єктивних економічних форм і процесів, через які проявляються найбільш стійкі та суттєві причинно-наслідкові зв'язки, що охоплюють поле діяльності даного закону, або вимоги з боку закону до форм організації господарської діяльності як окремих виробників, так і суспільства в цілому. Пізнання механізму дії економічного закону важливе насамперед з позицій усвідомлення того факту, що за певних соціально-економічних, організаційно-економічних і техно-економічних умов, які склалися у суспільстві, взаємодія суб'єктів економічної діяльності має відбуватися у системі певних інституціональних координат, у певних суспільно-визнаних формах, на основі використання певної системи економічних інструментів і важелів. Визнання окреслених законами та суспільством правил і норм економічної поведінки, правил гри зможе забезпечити досягнення очікуваних результатів діяльності, не провокуючи при цьому серйозних порушень ринкової, соціальної, системної рівноваги. Невизнання, порушення таких правил, ігнорування потреб та інтересів інших суб'єктів діяльності, суспільства в цілому карається

---

¹⁵ «Закон – це суттєвий, стійкий, такий що повторюється, зв'язок між різного роду матеріальними та ідеальними предметами (природними, соціальними, психічними, розумовими). Відкриття, конструювання, формулювання та обґрунтування законів – одне з головних завдань наукового пізнання» [8, с. 200].

коласальними втратами як для окремих суб'єктів економічної діяльності, так і для суспільства, держави.

Механізм використання економічних законів передбачає підсвідомий або свідомий рух суспільства, окремого суб'єкта економічної діяльності в напрямку та в межах, визначених вимогами ринкових законів на основі пошуку найбільш ефективних інституційних форм, методів та інструментів господарювання, які б відповідали цим вимогам, а отже, й інтересам суб'єктів ринку.

Розуміння вимог об'єктивних законів ринкової економіки дозволяє гармонізувати та реалізувати всі ланки системи: потреби та інтереси суб'єкта економічної діяльності – система мотивів і стимулів – очікувані результати економічної діяльності – реалізація вимог економічних законів – можливість динамічного розвитку суспільства.

Отже, виступаючи регуляторами економічного розвитку, запорукою успіху або поразки суб'єктів господарської діяльності, закони ринку породжують об'єктивну необхідність їх пізнання та свідомого використання. Водночас умови та рівень пізнання і використання цих законів залежать від стану, рівня розвитку як самої ринкової системи господарювання, так і рівня розвитку та диференціації економічної науки. Наприклад, для етапу становлення ринкової системи господарювання (від періоду бурхливого процесу первісного нагромадження капіталу і до середини ХІХ ст.) характерний евристичний, стихійний пошук механізму використання ринкових законів як регуляторів розвитку, дія цих законів фактично не обмежувалася ніякими рамками, адже саме у цей час формувалися необхідні для становлення цілісної ринкової системи елементи, підсистеми та інститути не тільки по вертикалі, за рахунок поглиблення та ускладнення економічних зв'язків, заснованих на дії ринкових законів, але й по горизонталі – за рахунок залучення в орбіту ринкових відносин усе більшого кола суб'єктів, територій, народів, тобто на основі агресії ринкових методів виробництва та споживання в цілому світі.

Саме тому на етапі становлення сучасної ринкової системи дія економічних законів у повній мірі відповідала енциклопедичному трактуванню сутності поняття **регулятор**. Тлумачні словники дають декілька визначень суті цього поняття латинського походження (*regulare* – приводити в порядок):

- 1) у вузькому розумінні: пристосування для автоматичної підтримки певного режиму роботи певної установки, рівномірної дії механізмів тощо;
- 2) у широкому розумінні: певне явище, сила, що вносить у певне середовище порядок та правильність.

За умов, коли поле дії та прояву законів ринку весь час поширювалося у просторі, коли нові види виробництва та потреб виникали одночасно, а кількість виробників на ринку практично не обмежувалася, основні ринкові закони і, зокрема, найбільш важливі серед них, тобто основні регулятори ринкової поведінки виробників і споживачів – закони конкуренції, попиту і пропозиції тощо, працювали в автоматичному режимі, на повну силу, не зустрічаючи перешкод на шляху прояву своїх причинно-наслідкових зв'язків, механізму їх реалізації. Можна погодитися з ученими, які вважають, що вже у мануфактурний період, який висунув на перший план в економіці капітал, зайнятий у сфері виробництва, протекціонізм меркантилістів поступився своїм домінуючим становищем новій концепції економічного лібералізму, що базується на принципах невторчання держави в економічні процеси, необмеженої свободи конкуренції підприємців [9; 12, с. 34], в основі яких лежить саме вільна дія об'єктивних законів ринку.

І дійсно. Положення концепцій А. Сміта, Д. Рікардо, інших класиків останньої третини ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. про «економічну людину», «невидиму руку провидіння», «державу – нічного сторожа», заклали підвалини уявлення вчених і політиків (і не тільки для свого часу) про характер взаємозв'язків ринкової економіки та діяльності держави, впливали фактично до початку ХХ ст. та й у ХХ ст. на характер, зміст та напрямки формування економічної політики переважної більшості країн світу.

Теза Адама Сміта про «невидиму руку провидіння» фактично вперше з наукових позицій визначила роль **конкуренції** як головного регулятора та стимулятора економічного розвитку в умовах формування капіталістичної системи відносин власності. Вона є, як і капіталістична приватна власність, базовим, глибинним механізмом, під впливом якої формуються всі основні характерні риси ринкової форми організації суспільного виробництва. Адже функціонування приватної власності є об'єктивним законом функціонування ринкового господарства. А конкуренція виступає механізмом реалізації системи відносин приватної власності, визначаючи становище виробників та споживачів, їх можливості, причини, умови та фактори перерозподілу самої власності.

Слово пізньолатинського походження «конкуренція» у буквальному значенні перекладається як «сутичка», «зіткнення». Словники дають декілька тлумачень суті поняття «конкуренція»:

1. Суперництво, боротьба за досягнення кращих результатів у якійсь сфері діяльності.
2. Боротьба між приватними виробниками (суб'єктами ринкового господарства) за найбільш вигідні умови виробництва, реалізації та купівлі товарів і послуг.

Є й таке цікаве визначення суті конкуренції – це стан взаємовідносин, при якому відбувається вільне, повне та достовірне зіставлення всіх суб'єктів господарювання як у плані пропозиції, так і попиту на товари та послуги, засоби виробництва та капітал.

Але, звичайно, найбільш повно суть конкуренції, її роль та значення для розвитку ринкової системи господарювання розкривається у загальновідомих її функціях, в першу чергу таких як функція об'єктивного регулятора збалансованості між попитом та пропозицією, між суспільними потребами та виробництвом, узгодження інтересів відособлених виробників в умовах розвиненого поділу праці, функція формування ринкової ціни тощо.

Тому саме конкуренція є тією силою, тим внутрішнім двигуном, який рухає вперед усю економічну систему, спонукаючи виробників до ефективного та оптимального використання обмежених ресурсів, у тому числі й інтелектуальних, якщо вони мають на меті задоволення тільки власних егоїстичних потреб та інтересів. Штучне відключення цього двигуна призводить до втрати динаміки та поступової зупинки всього механізму, який складає основу функціонування й розвитку економічної системи ринкового типу. Отже, **конкуренція** – це об'єктивний закон ринкової економіки на всіх етапах її становлення та розвитку, ліквідація примусовими політичними діями прояву цього закону неодмінно призводить до ліквідації ринкової економіки як системи.

У сучасних умовах розрізняють декілька рівнів прояву та реалізації вимог закону конкуренції [1, с. 42]. Це, зокрема, конкурентоспроможність товару, конкурентоспроможність фірми, галузі, країни.

Конкурентоспроможність країни, як підкреслює вищезгаданий автор, є синтетичним показником, який об'єднує конкурентоспроможність товару, товаровиробника, галузеву конкурентоспроможність і характеризує становище країни на світовому ринку. У загальному вигляді конкурентоспроможність країни в умовах вільної конкуренції визначають як здатність країни виробляти товари та послуги, що задовольняють потреби світового ринку, реалізація яких збільшує добробут країни та окремих її громадян.

Найбільш системний показник конкурентоспроможності країни вперше розроблений відомою міжнародною організацією – Світовим економічним форумом у 1986 р. Для визначення рейтингу конкурентоспроможності використовуються багатофакторні векторні моделі, які враховують 381 показник [1, с. 40]. Вони згруповані в вісім агрегованих факторів: внутрішній економічний потенціал; зовнішньоекономічні зв'язки; державне регулювання; кредитно-фінансова система; інфраструктура; система управління; науково-технічний потенціал; трудові ресурси. Об'єктивні статистичні показники по кожній країні (близько 70 % всіх показників) доповнюються суб'єктивними оцінками – експертними оцінками аналітиків, результа-

тами опитування керівників великих корпорацій і провідних економічних експертів у різних країнах.

У межах класифікації основних видів конкуренції («досконала – недосконала») сучасні економісти розрізняють три основні форми ринку з урахуванням співвідношення попиту і пропозиції: **поліполія – монополія – олігополія**. Домінування в економічній системі тієї чи іншої форми ринку визначає поле, можливості та межі вільної дії, прояву і реалізації ринкових законів, хоча парадоксальність ситуації полягає в тому, що саме завдяки реалізації причинно-наслідкових зв'язків цих законів у процесі поступального розвитку ринкової системи поле та можливості їх вільної дії та реалізації значно скорочуються, породжуючи складну низку економічних, соціальних суперечностей і потрясінь. Розв'язати їх, надавши нового дихання конкурентній системі, можна лише завдяки активному втручанням держави в економічне життя, на основі формування та проведення активної економічної політики.

Отже, існує певний водорозділ у функціонуванні ринкової системи, за яким вона не здатна динамічно розвиватися в автоматичному режимі, потребує підключення ще одного **регулятора – держави**. Цей водорозділ можна досліджувати як з позицій якісних перетворень всередині самої ринкової економічної системи, так і в часі.

Відомий японський економіст Наохіро Амая у праці «Японська економіка перед вибором: процвітання або занепад», що побачила світ у 1986 р. у Токіо, сформулював суть основних форм управління, які притаманні тій чи іншій економічній системі. Зокрема, він виділяє «Модель Рікардо», основу якої, на його думку, складає абсолютна роль ринкового механізму при нульовій ролі держави; «Модель Сталіна», для якої характерна нульова роль ринку при абсолютній ролі держави, та «Проміжну модель» з її нескінченною різноманітністю співвідношень між долями держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень, їх мінливість, рухливість.

Розвиток ринкового механізму на основі «Моделі Рікардо» створив умови, за яких вільна, нерегульована дія системи законів ринку, зокрема закону конкуренції, попиту та пропозиції, спеціалізації, кооперації та інтеграції, концентрації та централізації виробництва і капіталів почала призводити до небажаних, протилежних очікуванім, наслідків і результатів. Тенденція до монополізації сфери виробництва та ринків збуту у різних галузях господарської системи, яка набрала бурхливого розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст., активно скорочувала поле прояву важелів вільної або досконалої конкуренції, звужувала можливості прояву закону конкуренції взагалі і підривала основи автоматизму в механізмі регулювання стосунків між економічно відособленими суб'єктами виробництва. Відсутність заміни тим елементам механізму функціонування законів ринку, які забезпечували автоматизм регулювання соціально-економічних процесів у ринковій системі, однак у силу названих причин втратили свою ефективність, спричинила цілу низку економічних та фінансово-валютних криз як в окремих країнах, так і в цілому світі.

Збої у механізмі регулювання економічної системи поглибилися внаслідок такого страшного чинника, як підготовка, хід та наслідки Першої світової війни. Практично в усіх європейських країнах внаслідок війни відбувся катастрофічний злам автоматичного механізму управління ринковою економікою. У цілому військові витрати країн-учасниць зросли більш ніж у 20 разів, склавши понад 200 млрд доларів (у цінах відповідних років) та в 12 разів перевищивши наявні золоті запаси. Війна знищила третину матеріальних цінностей людства – за кошти, що були витрачені на її ведення, можна було б, при їх розумному використанні, в шість разів підвищити добробут людей на планеті. Лише Японія – на 25 % та США – на 40 % збільшили у роки війни своє національне багатство. США, зокрема, на час закінчення війни зосредили в себе близько половини світового запасу золота та зробили боржниками майже всі західні країни [6, с. 5 – 6].

Автоматичний механізм регулювання ринку не зміг розв'язати й низку соціальних проблем, які загострювалися від кризи до кризи, а надто під час та після Першої світової війни, наступних світових криз. Фактично швидкими темпами розвивалася ентропія¹⁶ соціально-економічної системи капіталізму.

Отже, саме обставини, що склалися всередині соціально-економічної системи капіталізму в процесі його розвитку, вже з кінця XIX ст. вперше викликали потребу та інтерес економічних шкіл, а за ними й державних інститутів до макроекономічного аналізу причин, що призводять до збоїв у механізмі саморозвитку цієї системи, до пошуку важелів саме на макроекономічному рівні, завдяки використанню яких стало би можливим відновити ефективність такого механізму в повному обсязі.

Тому, визнаючи надзвичайно цікавою та плідною думку Л. Д. Бевзенко щодо самоорганізаційного стрибка після зростання ентропії системи, тобто наростання в ній неупорядкованості, безпорядку, хаосу, коли елементи системи раптом миттєво перебудовуються, починають діяти корельовано та узгоджено, ми не можемо погодитись із нею саме в тому, що це відбувається раптом, миттєво, без стороннього збуджувального фактора, особливо коли йдеться про соціальну, надскладну систему.

Той безпорядок і навіть хаос, який був привнесений у ринкову систему капіталізму на початку XX ст. діяльністю монополій, економічними і навіть системними кризами, особливо у Європі, світовою війною, не міг раптово перетворитись на порядок і гармонійне, узгоджене співіснування, взаємодію різних елементів складної системи. Саме в цей час суспільство звертається до макроекономічного аналізу механізму функціонування капіталістичної ринкової системи, до пошуку тих інструментів, за допомогою яких ентропія системи зменшувалась би, а елементи системи почали б знову, але вже на новому якісному рівні, діяти корельовано та узгоджено. І саме тоді свій визначний внесок у формування підходів та інструментів, за допомогою яких ця узгодженість могла би бути досягнена, зробили дві видатні людини: вчений – Джон Мейнард Кейнс та політик – Франклін Делано Рузвельт.

Д. М. Кейнс, автор знаменитих праць «Кінець вільного підприємництва» (1926) та «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936), розробив теорію, у якій обґрунтував не тільки необхідність втручання держави в регулювання ринкових процесів на макрорівні, але й поле, межі цього втручання¹⁷.

---

¹⁶ «Ентропія, соціальна ентропія – це міра неорганізованості системи. Вона тим вища, чим менша міра системної структурованості. Й тим нижча, чим більше однорідних взаємозамінних елементів містить система. Ентропія характеризує здатність системи до здійснення соціальної роботи. За тих самих енергетичних можливостей ця здатність вища у тієї системи, у якій нижча ентропія. Після досягнення деякого ентропійного бар'єру (та рівня безпорядку, хаосу) відбувається самоорганізаційний стрибок: елементи системи раптом миттєво перебудовуються, починають діяти корельовано, узгоджено, утворюючи глобальну структуру по всьому тілу системи, знижуючи цим її ентропію та збільшуючи впорядкованість. Як правило, система має кілька можливих сценаріїв припустимої перебудови, вибору шляху». – Див. Бевзенко Л. Д. Доглибнопсихологічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5 – 6. – С. 45, 38 – 39.

¹⁷ Так, у главі 24 «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей», яка має назву «Заключні зауваження про соціальну філософію, до якої може привести загальна теорія», він підкреслює, що головним завданням економічної політики держави, яка буде сформована на основі його концепції, буде саме захист капіталістичної ринкової системи, а не ліквідація основних об'єктивних засад економічної свободи, які складають суть цієї системи. «...Хоча розширення функцій уряду у зв'язку із завданням координації схильності до споживання та спонукання до інвестування здалось би публіцисту XIX ст. або сучасному американському фінансисту жахливим замахом на основі індивідуалізму, – пише Дж. М. Кейнс, – я, навпаки, захищаю його як єдиний практично можливий засіб уникнути повного руйнування існуючих економічних форм та як умову для успішного функціонування особистої ініціативи» [7, с. 430]. Хоча розроблена теорія і вказує на життєву необхідність створення централізованого контролю у питаннях, які нині в основному віддані приватній ініціативі, відзначає вчений, широкі сфери діяльності залишаються недоторканими. Держава повинна буде здійснювати свій керівний вплив на схильність до споживання частково шляхом відповідної системи податків, частково фіксуванням норми процента і, можливо, іншими способами. Результатом теоретичного визначення необхідності та поля втручання держави в процеси регулювання ринкових відносин, на думку Дж. М. Кейнса, повинно бути визначення умов, яких потребує вільна гра економічних сил для того, щоб вона могла привести до реалізації всіх потенційних можливостей виробництва [7, с. 428 – 429].

Отже, за визначенням самого Кейнса, поле втручання держави в процеси регулювання економіки на макроекономічному рівні визначається та обмежується потребами формування системи економічних важелів, за допомогою яких повинні відтворюватися рівні умови діяльності для всіх учасників ринку, спонукальні мотиви до економічного росту, конкурентної боротьби, тобто держава за певних умов починає цілеспрямовану роботу щодо формування системи ефективних форм реалізації вимог об'єктивних законів ринку шляхом удосконалення механізму їх використання в інтересах усіх суб'єктів економічних і соціальних відносин. Саме реалії світового економічного розвитку першої половини ХХ ст. прискорили процеси формування системної економічної політики на макrorівні та визначили специфіку формування поля і методів втручання держави в регулювання економічних процесів. Це, зокрема, у повній мірі знайшло своє практичне відображення у так званому «новому курсі» президента Сполучених Штатів Америки Франкліна Делано Рузвельта.

Новим етапом поглиблення ролі держави у регулюванні та формуванні механізмів саморозвитку сучасної економічної системи став повоєнний період. Складаються основні форми втручання держави у регулювання економічних процесів: це розробка довго- та середньострокової економічної політики на основі аналізу світової економічної кон'юнктури та прогнозування можливих варіантів розвитку національної економіки в залежності від економічних реалій народного господарства визначення довгострокових стратегічних та середньо- та короткострокових тактичних цілей економічної політики, серед яких на першому плані стоять розвиток економіки, стабільність цін, повна зайнятість та зовнішньоекономічна рівновага. Взагалі, варто зазначити, що таке явище, як формування довгострокових, глобальних цілей економічного розвитку на макrorівні та тактичних, пов'язаних із проблемами досягнення часткової рівноваги державою, стало новим явищем у процесі функціонування капіталістичної економічної системи.

Водночас макrorівневий характер формування підходів до визначення цілей, завдань, принципів економічної політики передбачає певну її диференціацію, спеціалізацію напрямків, що викликає до життя такі види економічної політики, крім уже існуючих, як цінова, інвестиційна, структурна, науково-технічна, регіональна, природоохоронна, соціальна тощо. З'являються нові інструменти економічної політики, серед них такі як індикативне планування, прогнозування, державне регулювання фінансово-кредитної системи, регулювання грошового обігу, доходів і витрат населення та багато інших. Отже, держава перестає бути лише інструментом у руках приватного капіталу у боротьбі за зовнішні ринки, вона сама стає активним суб'єктом економічних відносин, гарантом збереження та розвитку всієї ринкової економічної системи. Без держави внутрішні регулятори цієї системи вже не в змозі підтримувати її рух по висхідній, стримувати або й гасити ентропію соціальних факторів. Адже, на думку Василя Леонтьєва, підприємці не будуть займатися соціальними гарантіями, тому держава повинна слідувати за сліпим механізмом ринку, бути поводитирем¹⁸.

2.3. Економічні категорії, поняття та терміни як інструментарій пізнання та формулювання законів економічної науки

Уже процес зародження та становлення економічної науки, як, власне, й будь-якої іншої науки, передбачає визначення, формулювання і використання певної системи економічних понять і категорій, поза якими неможливо пізнати та розкрити суть, зміст, структуру будь-якого економічного явища чи процесу, накреслити шляхи вибору та реалізації певних дій людини, суспільства, держави щодо задоволення існуючих потреб та інтересів. Значення цього етапу та форм у процесі наукового пізнання економічних законів функціонування та розвитку

---

¹⁸ Див. Леонтьев В. Беспokoиться за свое будущее нужно, но бояться его не стоит // Известия. – 1991. – 29 мая.

економічної і господарської системи влучно підмітили ще знамениті філософи та мислителі минулих століть. Так, наприклад, Людвіг Вітгенштейн стверджував, що ми бачимо й усвідомлюємо лише те, що можемо назвати, а Рене Декарт підкреслював: визначте значення слів і ви позбавите людство половини його помилок.

Отже, власна специфічна мова потрібна науці так само, як потрібна мова будь-якій людині для встановлення зв'язку з іншою людиною (людьми), обговорення та розв'язання певних проблем, узгодження та прийняття рішень, для розвитку як самого індивіда, так і суспільства. Така мова в науці базується насамперед на використанні найбільш уживаних понять і термінів, які застосовуються людьми у повсякденному господарському житті (наприклад, праця, гроші, власність, цінність, товар тощо).

Водночас у процесі розвитку наукових досліджень вченими поступово окреслюється певне коло слів, понять, виразів, які складають систему специфічної мови дослідника, оскільки використовуються в основному лише у процесі наукового пошуку та наукових узагальнень, побудови теоретичних концепцій і моделей економічного та соціального розвитку. Так, наприклад, навряд чи пересічна людина, яка кожен день має зв'язок із грошима, буде використовувати такі терміни, як грошові агрегати, грошова маса, грошова база, закони грошового обігу тощо.

Отже, у процесі формування економічної науки виникає відповідна **економічна наукова мова**, основу якої складає система певних понять, категорій і термінів, поза використанням яких неможливе як спілкування, творчі дискусії науковців, так і формулювання думок, узагальнень, пропозицій, прогнозів щодо наслідків дії законів і закономірностей функціонування реального економічного життя та можливих варіантів перспектив його розвитку. Слід зазначити, що важливою особливістю такої наукової мови (та, власне, й будь-якої мови взагалі) ми вважаємо існування певного набору базових понять, категорій, термінів, які мають інваріантний характер¹⁹, тобто сутність яких є незмінною для будь-якого напрямку чи виду економічної науки. Такий підхід, на наш погляд, є надзвичайно важливим, оскільки передбачає однакове сутнісне тлумачення поняття чи категорії різними економічними науками, що забезпечує узгодження поглядів на певний економічний процес або явище, які досліджуються з різних позицій, із різними цілями, передбачають різну функціональну спрямованість результатів цих досліджень.

Розглянемо більш предметно сутність і призначення таких символів мови науки, як поняття та категорії.

Поняття: тлумачні філософські та економічні словники визначають сутність цього терміна як думку, що відбиває в узагальненій формі предмети та явища дійсності у зв'язку між ними шляхом фіксації загальних та специфічних ознак, у якості яких виступають властивості предметів та явищ і відносини між ними. Як підкреслюється у наукових джерелах, об'єкт характеризується в поняттях узагальнено, що досягається за рахунок використання у процесі пізнання таких розумових дій, як абстракція, ідеалізація, узагальнення, порівняння, визначення [11, с. 513].

Специфічною особливістю сформованих понять є їх рухливість, багатосутність, здатність насичувати її, вбирати у себе елементи сутності інших понять, тобто відкритість до розвитку взаємопереходів сутностей тих чи інших явищ, які внаслідок такої здатності можуть розкривати свій внутрішній зміст в якомусь одному складному понятті або у системі понять (наприклад, економіка, економічна система, господарство, господарська система тощо).

---

¹⁹ Інваріант (фр. *invariant* – такий, що не змінюється) – математичний вираз, що залишається незмінним при певному перетворенні змінних, пов'язаних із цим виразом, наприклад, при переході від однієї системи координат до іншої. Інваріантність (див. інваріант) – 1) незмінність, незалежність від будь-чого; 2) мат. – незмінність якоїсь величини по відношенню до певних перетворень.

Поняття має власний зміст та обсяг. Зміст поняття – це сукупність ознак предметів, які знайшли відображення в понятті [11, с. 514]. Так, наприклад, зміст поняття «студент» відбиває насамперед певний специфічний статус людини, її головну функцію за даних певних умов існування, рівень її досягнень, можливостей і перспектив. Цих ознак, мабуть, достатньо, щоб виділити певну людину з кола величезної кількості інших людей, які займаються іншими видами діяльності. Однак для якісної характеристики даного об'єкта досліджень таких ознак буде недостатньо, отже, обсяг показників сутнісної характеристики специфічних особливостей такого явища, як студент, студентство, набагато ширше, оскільки має відбивати особливості виду праці, умов праці, очікуваних результатів у вигляді кінцевої продукції цих специфічних видів праці тощо. Тобто як перед наукою, так і перед дослідниками завжди стоїть завдання, потреба не лише використання певних понять, як фіксованої мовної форми вираження сутності окремих зв'язків окремих процесів і явищ, але й постійне поглиблення сутнісного змісту такої форми, що означає цілу низку переходів від пізнання поверхової сутності до сутності більш глибокого порядку, проникнення у закономірності функціонування та взаємодії явищ, процесів, суб'єктів економічного життя на субстанціональному рівні та виразу результатів такого пізнання у доступній для людини узагальненій формі.

Якщо поняття дають нам можливість зчитувати, так би мовити, реальні економічні процеси у доступній для людського сприйняття формі, то **категорії** являють собою більш складну сутнісну форму виразу закономірностей функціонування, розвитку та трансформації економічного життя людини, економічних систем, суспільства в цілому мовою науки. Визначень сутності поняття категорія можна знайти багато, найбільш розповсюджені такі, наприклад: категорія – 1) філософське загальне поняття, що відображає найбільш суттєві властивості та відносини предметів, явищ об'єктивного світу (матерія, час, простір, рух, причинність, якість, кількість тощо); 2) розряд, група предметів, явищ, осіб, об'єднаних спільністю якихось ознак; категорія (від грец. *katēgoria* – висловлювання, судження, визначення, ознака) є формою мислення, яка відображає універсальні властивості та співвідношення предметів об'єктивної дійсності. Це найбільш загальні та фундаментальні поняття, що віддзеркалюють суттєві всезагальні властивості й відношення предметів і явищ дійсності, а тому є основою будь-якої методології²⁰.

У науковій літературі категорії розглядаються також як «гранично загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш суттєві, закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності та пізнання». Вони виступають формами та стійкими принципами організації процесу мислення, «відтворюють властивості та відносини буття та пізнання у всезагальній та найбільш концентрованій формі». Водночас особливо підкреслюється думка, згідно з якою усі категорії науки знаходяться у певному зв'язку між собою, отже, являють систему, яка будується на основі єдності історичного та логічного, тому кожна категорія «може бути осмислена лише як елемент усієї системи» [11, с. 251].

Як бачимо, у цих визначеннях можна окреслити спільні (однопорядкові) ключові сутнісні ознаки та функції поняття категорія – вони пов'язані з уявленням про те, що, по-перше, категорія є сформульованою людською думкою, отже, доступною досліднику формою узагальнення сутності певних реальних об'єктивних процесів в економіці та суспільстві, що вже мали місце у житті людства, розвиваються у даний час або можуть відбутися за певних умов у майбутньому і, по-друге, саме існування таких сформульованих узагальнень щодо сутності окремих процесів, окремих дій, окремих форм відносин у процесі життєдіяльності людини та суспільства робить категорії ефективним інструментом дослідження внутрішніх (ендогенних) важелів функціонування та розвитку економіки, інших сфер суспільного життя.

²⁰ Словарь иностранных слов. – 13-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 221; [4, с. 14].

Можна стверджувати, що поза існуванням такого наукового дослідницького інструменту як категорія, а для певних наук відповідно певної системи категорій, жодне дослідження, отже, проникнення у сутність причинно-наслідкових зв'язків руху будь-якої сфери суспільного життя, неможливе. У зв'язку з таким твердженням слід ще раз наголосити, по-перше, на необхідності визнання будь-якою економічною наукою існування певної глибинної сутності та змісту тих чи інших категорій і, по-друге, визнання існування певної інваріантності окреслених і визначених категорій, хоча це, звичайно, не означає змін у їх сутності через її розвиток, трансформацію, поглиблення тощо.

2.4. Практичне значення пізнання та використання вимог економічних законів в економічній діяльності людини та суспільства

Як це вже неодноразово зазначалося у попередніх підрозділах, однією з найважливіших функцій економічної науки є насамперед формулювання в результаті дослідження внутрішніх чинників розвитку реальних економічних процесів і явищ, що відбуваються у суспільстві, суті стійких причинно-наслідкових зв'язків, які забезпечують такий розвиток у певному напрямі. Розкриття причинно-наслідкових зв'язків між окремими сферами економічного життя та використання набутих знань про їх сутність, характер, умови збереження, можливості спрямування в інтересах окремого суб'єкта економічної діяльності, суспільства передбачають перехід від рівня абстрактного, категоріального, пізнання сутності процесів, що відбуваються, до формування конкретної системи дій щодо підтримки та розвитку цих процесів у напрямку, вигідному більшості членів суспільства. Провідним принципом такої діяльності є відомий вислів К. Маркса, який підкреслював: будь-яка абстракція конкретна.

Отже, пізнані економічною наукою закони, логіка вимог причинно-наслідкових зв'язків, яка з'єднує окремі сфери економічного життя у цілісну економічну систему, можна та необхідно використовувати в інтересах людини і суспільства, нівелюючи негативні наслідки їх стихійного прояву та використання, свідомо посилюючи мотивацію застосування вимог цих законів кожним окремим індивідом, фірмою, галуззю, державою. В основі такої діяльності у певній мірі лежить уявлення про позитивну та нормативну форми наукового пізнання²¹.

Звичайно, використання вимог економічних законів, які на кожному конкретному історичному етапі функціонування суспільства утворюють певну цілісну систему, отже, знаходяться у стані взаємодії, взаємовпливів, забезпечуючи, в разі глибокого пізнання їх сутності, характеру існуючих між ними взаємовпливів, синергетичний ефекта динамічного економічного та соціального розвитку, неможливе поза формулюванням економічною наукою (у її взаємодії з іншими соціальними науками) наукової теоретичної концепції та моделі такого розвитку. Останні, у свою чергу, є обов'язковою теоретичною науковою основою визначення системи цілей економічної політики держави та засобів реалізації цих цілей.

Як бачимо, економічна наука передбачає існування певного алгоритму використання її досягнень:

- дослідження та характеристика сутності економічних законів;

---

²¹ Позитивна економічна теорія, зокрема, визначає сутність і зміст економічних законів, що діють на певному етапі розвитку суспільства, суть і зміст категорій, за допомогою яких можна визначити принципи та характер економічних процесів господарської діяльності. Тобто «позитивна економічна теорія пояснює механізм і характер дії об'єктивних економічних законів». Нормативна економічна теорія визначає та пояснює правила і норми економічної поведінки суб'єктів економічної діяльності, які прагнуть у ході цієї діяльності досягти якихось певних нових результатів. Тобто нормативна економічна теорія прогнозує, визначає шляхи дій, рекомендує, що слід зробити, як слід діяти, щоб, враховуючи вимоги об'єктивних економічних законів, сформулювати таку економічну політику держави, окремих суб'єктів господарювання, які забезпечать рух вперед як в економічній, так і в інших сферах суспільної діяльності, пов'язаних з економікою [2, с. 47 – 48].

- визначення основних принципів побудови та розробка теоретичної концепції економічного розвитку;
- теоретичної моделі функціонування господарської системи, яка враховувала би вимоги об'єктивних економічних законів;
- визначення основних принципів економічної політики, її стратегічних і тактичних цілей, системи економічних, правових, політичних, соціальних та інших інструментів, які стали би реальною основою системи мотивів до праці, економічної діяльності, забезпечили реалізацію потреб та інтересів абсолютної більшості членів суспільства.

Лише на такій основі можна успішно використовувати вимоги об'єктивних законів у практиці господарського життя забезпечуючи цілісність і розвиток економічної та соціальної системи суспільства. Аргументована, сформована із застосуванням методів та інструментів наукового прогнозування абстрактна концепція і модель соціально-економічного розвитку суспільства здатна стати конкретною основою визначення стратегічних цілей економічної політики держави та основних її політичних сил, дозволяє провести цілеспрямований пошук ефективного інструментарію для реалізації цих цілей на основі активізації інтересів основної маси суб'єктів економічної діяльності.

До речі, термін **концепція** (від лат. *conceptio* – розуміння, система) має декілька варіантів тлумачень, серед яких насамперед можна виділити наступні:

1. Це система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів.
2. Єдиний, визначальний задум, провідна думка якогось твору, наукової праці, тощо²².

Отже, суть концептуального мислення, концептуального підходу до розуміння тих чи інших процесів, тенденцій, закономірностей соціально-економічного розвитку полягає насамперед у формуванні сутнісної уяви про характер і зміст певних економічних явищ і процесів; у системному сприйманні процесів, що відбуваються у суспільстві, в економіці; у формуванні на цій основі системного бачення віддалених стратегічних перспектив і результатів розвитку цих процесів, необхідних напрямків їх трансформації. Тому формування концепції розвитку повинно базуватися на врахуванні основних передумов, про які, власне, вже йшлося вище. Це:

1. Системне уявлення про реальний стан справ у суспільстві.
2. Визначення глобальних стратегічних цілей розвитку суспільства та господарської системи, як його невід'ємного елемента.
3. Врахування особливостей характеру та механізму взаємозв'язку між економічними законами, основними елементами метасистеми.
4. Визначення основних рис і структурних елементів моделі трансформації суспільства, окремих його підсистем з позицій забезпечення динамізму та перспектив його розвитку в цілому.
5. Наукове, аргументоване прогнозування можливих варіантів розвитку подій, зокрема за умов відсутності або неадекватного функціонування та використання якогось із елементів, фактора, що впливає на реалізацію визначального задуму.

Взагалі, наукове прогнозування є однією з ефективних форм створення будь-якої якісної Концепції та Програми соціально-економічних перетворень, моделей поступального економічного розвитку, оскільки **прогноз** (з давньогрец. – передбачення, віщування) являє собою ефективний інструмент наукового передбачення, варіантного аналізу, одержання додаткової інформації при відпрацюванні тих чи інших рішень, дозволяє створити обґрунтовану гіпотезу можливого майбутнього стану економічної системи та економічних об'єктів, метасистеми в цілому.

Значення прогнозування перспектив і можливих варіантів економічного та соціального розвитку важко переоцінити, оскільки, по-перше, прогнозування пов'язане із науковим збо-

²² Словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 252.

ром інформації та аналізом широкого кола показників і чинників, які визначають існуючий стан об'єкта дослідження. По-друге, у процесі такого аналізу відбувається вивчення потенційних можливостей подальшого розвитку економіки з позицій наявності та потреби в усіх видах ресурсів, передбачення альтернативних можливостей для задоволення ними потреб економіки в майбутньому. По-третє, визначається орієнтовна система та рівень потреб, необхідних для функціонування та розвитку в майбутньому як суспільства в цілому, так і окремих його громадян, різних соціальних груп, отже, формується уявлення про оптимальний стан інституціональної структурної будови народного господарства, системи інструментів, за допомогою яких такого стану можна досягти.

Концептуальний підхід до аналізу проблем соціально-економічного розвитку суспільства завершується формуванням певної моделі, що містить у собі теоретичну конструкцію, схему та структуру реально можливих економічних та соціальних зв'язків, реалізація яких відбувається на основі системи поглядів та основного задуму, закладених у концептуальному підході, шляхом визначення та використання відповідних інститутів та інструментів.

У перекладі **модель** (фр. *modele*; італ. *modello*; лат. *modulus* – міра, зразок, норма) має багато варіантів тлумачень, серед яких, на наш погляд, найбільш цікавими є:

1. Зразок конструкції чогось.
2. Відтворення предмета у зменшеному або збільшеному вигляді (див. також макет).
3. Схема, зображення або опис якогось явища чи процесу у природі та суспільстві.
4. Формалізована та представлена системою рівнянь система взаємозв'язків економічних явищ.

В економічному житті суспільства модель виступає не лише результатом існування певної концепції розвитку, аналогом системи зв'язків, яка може реально існувати в разі вдалої реалізації провідного задуму певних суб'єктів політичної та господарської діяльності, але й засобом, формою передбачення тенденцій подальшого, більш віддаленого функціонування та розвитку того чи іншого об'єкта. Можливості такого використання моделей економічного розвитку значно зросли з появою математичних, числових методів виразу економічних взаємозв'язків, що дозволяє визначати та прогнозувати різні можливі, за даних умов, варіанти становлення, функціонування та розвитку окремих змінних елементів моделі.

Економічні моделі розрізняють за ознаками мети їх конструювання, функціонального призначення та масштабів систем, суть яких вони відбивають. Існують, наприклад:

- моделі прогностичні, імітаційні (дозволяють оцінити наслідки якоїсь дії), оптимізаційні (створюються з метою пошуку найкращих комбінацій для досягнення однієї або декількох цілей);
- моделі мікроекономічні та макроекономічні різного рівня: глобальні, що охоплюють економіку в цілому та секторальні;
- моделі квартальні, річні, середньо- та довгострокові;
- багатонаціональні, з інтегрованими операціями для економічного моделювання, моделі для прогнозування розвитку світового господарства, що враховують, зокрема, динаміку потоків торгового обміну;
- регіонально-національні моделі, які забезпечують прогнози на основі інтегрованого аналізу національних та регіональних проблем [3, с. 218, 230].

Звичайно, на відміну від вищезгаданих, моделі, структура яких містить не лише односутнісні економічні елементи, а й такі, що окреслюють структури інших систем, у їх взаємозв'язку із системою економічною, сформувані навіть у найбільш абстрактному теоретичному вигляді набагато важче. Такі моделі є менш стійкими, зазнають більш значного та складного впливу з боку змінних внутрішніх і зовнішніх чинників, характер визначеності та можливості визначення яких менш прогнозовані, отже, не піддаються безпосередньому впливу та корегуванню. Водночас розуміння суті об'єктивних ринкових та соціальних законів, дотримання яких забез-

печує цілісність та поступальний характер розвитку метасистем, дозволяє й у даному випадку визначити найбільш характерні риси оптимізуючої структури моделі, на основі якої стає можливим формування системної економічної політики, реалізація цілей якої у процесі господарської та інших видів діяльності забезпечує реальні позитивні (кількісні та якісні) зміни у суспільстві, у становищі більшості його окремих суб'єктів.

Резюме

Жодний елемент (зокрема й людина) соціальної (економічної) системи не може знаходитися поза зв'язком із величезною кількістю інших елементів, складових. Види, форми, типи зв'язків можуть мати найрізноманітнішу спрямованість, по-різному проявляти себе у часі, просторі, по-різному впливати на організацію суспільного виробництва, хід та результати суспільного відтворення. За цих умов головними завданнями дослідників економічних і господарських систем є насамперед визначення ключових, стійких і довготривалих зв'язків між певними економічними явищами та процесами, між суб'єктами економічної діяльності, аналіз змісту і характеру впливу таких зв'язків на можливості залучення до створення певної сукупності товарів і послуг основних суб'єктів економічного життя, наявних ресурсів та формування на цій основі конкретних завдань економічної політики, інструментів її реалізації.

Отже, пізнання стійких, глибинних зв'язків між складовими певної економічної системи – це пізнання об'єктивних законів, які виступають за певних умов регуляторами економічного та соціального життя суспільства. Таке пізнання є необхідною умовою свідомого формування відповідної спрямованості економічного розвитку, відповідної мотиваційної системи залучення до активної економічної діяльності максимально можливої кількості індивідів, певних організаційних структур, держави, отже найбільш повної реалізації потреб та інтересів суспільства, кожної окремої людини.

Безперечно, пізнання законів економічного розвитку передбачає формування відповідного інструментарію, поза яким не можна вести аналіз реальних процесів економічного та соціального життя, сформуванню певну наукову теорію економічного розвитку, розробити конкретну теоретичну концепцію та модель як основу практичної економічної політики щодо реалізації нагальних і перспективних потреб людини і суспільства. Основу такого інструментарію в економічній теорії складають поняття та категорії, які відбивають та утримують у собі характеристику, зміст тієї чи іншої сторони сутності реальних економічних процесів, дозволяють тим самим визначити можливі тенденції та варіанти їх подальшого розвитку.

Принципово важливою особливістю ставлення дослідника до використання таких понять і категорій у процесі наукового аналізу тих чи інших сторін, форм, тенденцій економічного життя має стати визнання наявності в них єдиної глибинної сутності і змісту. Без такого підходу до розуміння конкретних понять і категорій представниками різних економічних наук буде неможливо сформулювати єдині критерії, принципи, форми та напрями економічного аналізу складних і надскладних економічних систем.

Отже, усвідомлення сутності, ролі та необхідності пізнання економічних законів, опанування інструментарієм економічного дослідження дозволить вам свідомо поглянути на внутрішні важелі та регулятори економічного життя, визначити сильні та слабкі сторони механізмів управління сучасними господарськими системами, зрозуміти основні завдання, напрями та форми економічної політики, яка забезпечила б сталий економічний розвиток у країні на інноваційних засадах в інтересах більшості членів нашого суспільства.

Основні поняття та категорії

Зв'язок (взаємозв'язок) являє собою такий тип відносин між суб'єктами життєдіяльності, явищами, процесами або їх властивостями, коли зміни в одній із складових цього взаємозв'язку ведуть до змін в іншій складовій, забезпечуючи (або не забезпечуючи) певний синергетичний результат. Тому важливо розрізняти сутнісні (причинно-наслідкові) суттєві та несуттєві зв'язки, стійкі й нестійкі, необхідні і випадкові, внутрішні та зовнішні, первинні й вторинні, загальні та специфічні зв'язки тощо.

Типи зв'язків у соціальних системах – зв'язки можуть існувати як регулярні, стійкі, так і нерегулярні, випадкові, конструктивні і деконструктивні, забезпечуючи за певних умов упорядкованість структурних елементів економічної системи, надаючи їй ознак цілісності або створюючи передумови для біфуркації, ентропії, хаосу, тобто для дезінтеграційних процесів у структурі цієї системи.

Взаємозв'язок – основна функція – фіксація наявності відносин між певними суб'єктами економічної діяльності, інших форм соціального життя.

Взаємодія – відбиває активний характер взаємозв'язку, тобто відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою використання синергетичного ефекту від такої взаємодії при реалізації певних цілей щодо задоволення потреб та інтересів індивідуума, організації, суспільства, держави.

Взаємовплив – вища форма реалізації функцій взаємозв'язків та взаємодії суб'єктів економічної, політичної, соціальної та інших видів діяльності системи зв'язків, що склалися. Саме такий стан може забезпечити дійсний синергетичний ефект функціонування економіки, суспільства, держави, який знаходить свій прояв у врівноваженості можливостей забезпечення потреб та інтересів, зростання обсягів виробництва та рівня добробуту, прогресивну та динамічну спрямованість розвитку національної економіки, інших сфер суспільного життя.

Синергізм, синергія (грец. *synergeia*) – варіант реакції організму (зокрема й соціального організму) на комбінований вплив двох або кількох лікарських речовин (чинників), який характеризується тим, що така дія перевищує дію кожного компонента, що функціонує окремо.

Закони науки – стійкі взаємозв'язки між відповідними процесами та явищами фіксуються у вигляді наукових законів та функціональних взаємозалежностей. У науці такі залежності мають, як правило, кількісний характер і описуються відповідними функціональними законами у вигляді математичних рівнянь, що зв'язують відповідні змінні.

Економічний закон – форма упорядкованої організації, функціонування та прояву внутрішньо необхідних, сталих істотних зв'язків між протилежними, але взаємообумовленими сторонами, властивостями економічних явищ і процесів, елементами економічної системи.

Механізм дії економічних законів у ринковій економіці – це певна система об'єктивних економічних форм і процесів, через які проявляються найбільш стійкі та суттєві причинно-наслідкові зв'язки, що охоплюють поле діяльності даного закону або вимоги з боку закону до форм організації господарської діяльності як окремими виробниками, так і суспільством у цілому.

Механізм використання економічних законів – передбачає підсвідомий або свідомий рух суспільства, окремого суб'єкта економічної діяльності в напрямку та в межах, визначених вимогами ринкових законів на основі пошуку найбільш ефективних інституційних форм, методів та інструментів господарювання, які відповідали б цим вимогам, а отже, й інтересам суб'єктів ринку.

Конкуренція (у буквальному значенні – сутичка, зіткнення). 1. Суперництво, боротьба за досягнення кращих результатів у якійсь сфері діяльності. 2. Боротьба між приватними виробниками (суб'єктами ринкового господарства) за найбільш вигідні умови виробництва,

реалізації та купівлі товарів і послуг; стан взаємовідносин, при якому відбувається вільне, повне та достовірне зіставлення всіх суб'єктів господарювання як у плані пропозиції, так і попиту на товари та послуги, засоби виробництва та капітал; об'єктивний закон ринкової економіки на всіх етапах її становлення та розвитку.

Поняття – думка, що відбиває в узагальненій формі предмети та явища дійсності у зв'язку між ними шляхом фіксації загальних та специфічних ознак, в якості яких виступають властивості предметів та явищ і відносини між ними; об'єкт характеризується в поняттях узагальнено, що досягається за рахунок використання у процесі пізнання таких розумових дій, як абстракція, ідеалізація, узагальнення, порівняння, визначення.

Зміст поняття – це сукупність ознак предметів, які знайшли відображення в понятті.

Категорія – являє собою більш складну сутнісну форму виразу закономірностей функціонування, розвитку та трансформації економічного життя людини, економічних систем, суспільства в цілому мовою науки. Найбільш розповсюджені визначення категорії:

1) філософське загальне поняття, що відображає найбільш суттєві властивості та відносини предметів, явищ об'єктивного світу (матерія, час, простір, рух, причинність, якість, кількість тощо);

2) розряд, група предметів, явищ, осіб, об'єднаних спільністю якихось ознак; категорія (від грец. *katēgoría* – висловлювання, судження, визначення, ознака) є формою мислення, яка відображає універсальні властивості та співвідношення предметів об'єктивної дійсності. Категорії розглядаються також як «гранично загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш суттєві, закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності та пізнання».

Вони виступають формами та стійкими принципами організації процесу мислення, «відтворюють властивості та відносини буття та пізнання у всезагальній та найбільш концентрованій формі». Усі категорії науки знаходяться у певному зв'язку між собою, отже, являють собою систему, яка будується на основі єдності історичного та логічного, тому кожна категорія «може бути осмислена лише як елемент усієї системи».

Спільні (однопорядкові) ключові сутнісні ознаки та функції поняття категорії: по-перше, категорія є сформульованою людською думкою, отже, доступною досліднику формою узагальнення сутності певних реальних об'єктивних процесів в економіці та суспільстві, що вже мали місце у житті людства, розвиваються у даний час або можуть відбутися за певних умов у майбутньому і, по-друге, саме існування таких сформульованих узагальнень щодо сутності окремих процесів, окремих дій, окремих форм відносин у процесі життєдіяльності людини та суспільства робить категорії ефективним інструментом дослідження внутрішніх (ендогенних) важелів функціонування та розвитку економіки, інших сфер суспільного життя.

Позитивна економічна теорія, зокрема, визначає сутність і зміст економічних законів, що діють на певному етапі розвитку суспільства, суть і зміст категорій, за допомогою яких можна визначити принципи та характер економічних процесів господарської діяльності. Тобто «позитивна економічна теорія пояснює механізм і характер дії об'єктивних економічних законів».

Нормативна економічна теорія визначає та пояснює правила і норми економічної поведінки суб'єктів економічної діяльності, які прагнуть у ході цієї діяльності досягти якихось певних нових результатів. Тобто нормативна економічна теорія прогнозує, визначає шляхи дій, рекомендує, що слід зробити, як слід діяти, щоб, враховуючи вимоги об'єктивних економічних законів, сформулювати таку економічну політику держави, окремих суб'єктів господарювання, які забезпечать рух вперед як в економічній, так і в інших сферах суспільної діяльності, пов'язаних з економікою.

Концепція (від лат. *conceptio* – розуміння, система) має декілька варіантів тлумачень, серед яких насамперед можна виділити наступні: це система поглядів, те чи інше розуміння

явищ, процесів; єдиний, визначальний задум, провідна думка якогось твору, наукової праці тощо.

Суть концептуального мислення, концептуального підходу до розуміння тих чи інших процесів, тенденцій, закономірностей соціально-економічного розвитку полягає насамперед у формуванні сутнісної уяви про характер і зміст певних економічних явищ і процесів; у системному сприйманні процесів, що відбуваються у суспільстві, в економіці; у формуванні на цій основі системного бачення віддалених стратегічних перспектив і результатів розвитку цих процесів, необхідних напрямків їх трансформації.

Модель (фр. *modele*; італ. *modello*; лат. *modulus* – міра, зразок, норма) має багато варіантів тлумачень, серед яких, на наш погляд, найбільш цікавими є: зразок конструкції чогось; відтворення предмета у зменшеному або збільшеному вигляді (див. також макет); схема, зображення або опис якогось явища чи процесу у природі та суспільстві; формалізована та представлена системою рівнянь система взаємозв'язків економічних явищ.

Контрольні питання

1. Окресліть роль різних типів зв'язків – економічних, соціальних, політичних, духовних – у повсякденному житті людини та суспільства.
2. Які умови необхідні, на ваш погляд, для перетворення зв'язків виробничого, соціального, побутового характеру у стійкі, сталі, такі, що будуть постійно відтворюватися?
3. Дайте характеристику спільних і відмінних рис у ланцюгу: зв'язок – взаємозв'язок – взаємовпливи – взаємозалежність.
4. Що означають поняття: синергетичний результат, синергетичний ефект і яка роль взаємозв'язків між окремими суб'єктами господарюванні у його досягненні?
5. Чим відрізняються закони науки та закони реального економічного життя?
6. У чому полягають основні відмінності між механізмом дії економічних законів і механізмом їх використання?
7. Чому закони ринкової економіки можна назвати регуляторами економічного розвитку?
8. Чи можна називати конкуренцію об'єктивним законом ринкової економіки?
9. У чому полягає роль сучасної держави щодо забезпечення поля дії та прояву ринкових законів?
10. Назвіть та розкрийте зміст основних форм мови науки.
11. Дайте характеристику сутності та функцій поняття категорія.
12. Чи можна поза пізнанням, визнанням і використанням економічних законів забезпечити економічне зростання та розвиток? Обґрунтуйте свою відповідь.
13. Визначте відмінності у завданнях і функціях позитивної та нормативної економічної теорії.
14. За якими ознаками відрізняють певну економічну теорію, теоретичну економічну концепцію та економічну теоретичну модель?
15. Які основні функції теорії, концепції та моделі щодо забезпечення практичної реалізації завдань економічного і соціального розвитку?

Список рекомендованих джерел

1. Андрианов В. Конкурентоспособность России в мировой экономике // Экономист. – 1997. – № 10.

2. Баликоев В. З. Общая экономическая теория: учеб. для студентов, обучающихся по эконом. специальностям. – 10-е изд. испр. / В. З. Баликоев. – Москва: Омега-Л; Новосибирск: Сибир. соглашение, 2007.
3. Бернар И., Колли Ж. – К. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: пер. с фр.: в 2-х т. – М.: Междунар. отношения, 1994. – Т. 2.
4. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2010.
5. Замани С. Экономические законы // Невидимая рука: пер. с англ. / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена; науч. ред. Н. А. Макашева; Гос. ун-т «Высш. шк. экономики». – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 133 – 141.
6. История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 – 1990 гг. – М.: Закон и право, 1995.
7. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики. – М.: МП «Эконов», 1993.
8. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории): науч. изд. / С. А. Лебедев. – М.: Акад. Проект, 2008.
9. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева; под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2002.
10. Сорос Дж. Эпоха ошибок: Мир на пороге глобального кризиса: пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – Ч. 1.
11. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983.
12. Ядгаров Я. С. История экономических учений. – М.: Экономика, 1996.

Глава 3

МЕТОДИ ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ЗАКОНІВ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ

- 3.1. Сутність і зміст понять: методи, підходи та парадигма економічного дослідження.
- 3.2. Зміна парадигми дослідження під впливом розвитку економічних систем.
- 3.3. Формаційний і цивілізаційний підходи до аналізу сутності внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку суспільства.
- 3.4. Загальнонаукові та спеціальні методи пізнання сутності, змісту і тенденцій розвитку економічних явищ і процесів.

3.1. Сутність і зміст понять: методи, підходи та парадигма економічного дослідження

У відомій праці Морріса Коена та Ернста Нагеля «Введение в логику и научный метод» (США) підкреслюється: «для здійснення розумного вибору нам слід логічно зважити підвалини (засади) на користь кожного із тверджень. У тих ситуаціях, коли під питанням опиняється істинність певного судження, не можна просто відповісти: “я впевнений” або “я волюю покладатися на цей авторитет, а не на той”» [8, с. 541]. Отже, єдиний шлях до виявлення істини, визначення фундаментальних засад, принципів і шляхів розвитку суспільства, людини, формування певної економічної політики, прогнозування майбутнього – це визначення сутності, внутрішніх законів трансформації та розвитку тих чи інших економічних явищ і процесів – використання **наукових методів пізнання**.

Окреслюючи значення наукового методу у пізнанні внутрішніх важелів руху економічних систем, цитовані вище автори зазначали такі його принципові відмінності:

- 1) науковий метод дозволяє співвідносити стратегії наших дій та моральних суджень із більш широким поглядом, ніж погляд безпосередніх фізичних стимулів або органічних реакцій;
- 2) науковий метод розвиває інтелектуальну хоробрість при зіткненні з труднощами та дозволяє подолати ілюзії, які дають лише тимчасове задоволення, але у кінцевому підсумку завдають шкоди;
- 3) науковий метод розв’язує розбіжності шляхом апеляції до нашої спільної раціональної природи, не звертаючись до зовнішньої сили, він відкритий для всіх;
- 4) науковий метод об’єднує людей і є найбільш величним плодом та критерієм ліберальної цивілізації [8, с. 543, 544].

Отже, що ж являє собою науковий метод дослідження? Чи достатньо якогось одного, єдиного методу в дослідженнях складних та надскладних систем, до яких можна віднести економічну систему, суспільство, або все ж слід визнати існування об’єктивної потреби у цілісній і відкритій системі методів? Спробуємо розібратись у цих питаннях.

Оскільки наука і, зокрема, економічна наука у своєму функціонуванні та розвитку передбачає досягнення певних цілей (проникнення у сутність реальних процесів та явищ, визначення принципів, форм, умов, за яких, та на яких, ці процеси взаємодіють між собою забезпечуючи синергетичний ефект розвитку економіки та суспільства, його практичну раціоналізацію тощо), їй потрібні певні інструменти, поза використанням яких реалізація таких теоретичних і практичних цілей неможлива. До таких інструментів і відносять насамперед систему методів дослідження, основу використання яких складає та чи інша методологія, мето-

дологічна парадигма, ті чи інші підходи до використання такого інструментарію у процесі пізнання.

Якщо **метод** (грец. *methodos*) у науковій літературі визначається як спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя, то методологія – вчення про науковий метод пізнання; сукупність методів, які застосовуються у певній науці, отже, вчення про «систему правил і процедур, які є обов'язковими у дослідженнях» [9, с. 28, 33]. Як підкреслюють автори навчального посібника «Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація)» (2010), «у широкому трактуванні методологія наукового дослідження – це спосіб побудови думки, певним чином упорядкована практична та теоретична діяльність суб'єкта, а у вузькому – сукупність принципів, методів, прийомів, норм та процедур науково-пізнавальної діяльності, що застосовується в тій чи іншій спеціальній галузі знань (конкретна наукова методологія)» [більш докладно див. 4, с. 10 – 12].

Автори цитованого посібника наголошують також на необхідності чітко розрізняти методологію загальну та методологію конкретну. Зокрема, загальна методологія науки включає філософську діалектику, логіку та теорію пізнання і розвитку наукового знання в цілому, незалежно від сфери, поля пізнання²³. Конкретно-наукове методологічне знання уявляє собою багаторівневу систему обґрунтування найбільш адекватних щодо теорії конкретної науки методологічних принципів, прийомів, форм, способів, операцій, умов і критеріїв його побудови.

Надзвичайна складність сучасних економічних і соціальних систем визначає певну специфіку формування та використання існуючої сукупності методів щодо пізнання внутрішньої сутності цих систем, законів їх функціонування та розвитку, мотиваційних чинників такого розвитку, як системи в цілому, так і окремих її елементів, сфер, підсистем.

Така специфіка знаходить свій прояв, по-перше, в існуванні різних **методологічних підходів**²⁴ до теоретичного аналізу внутрішніх причин і чинників, які зумовлюють рух системи у тому чи іншому напрямку. Зокрема, у науковій літературі розрізняють такі підходи, як статичний і динамічний, системний, інституціональний, формаційний, цивілізаційний тощо.

У попередніх темах вже зазначалося, що практично усі соціальні системи (у тому числі й економічні) є динамічними системами. На відміну від статичних систем, у яких «взаємовключаються мінливість (розвиток) і стійкість (збереження)», «динамічні системи їх передбачають» [16, с. 145]. Саме динамічним системам притаманні такі ознаки, як упорядкованість, відкритість, цілісність, нерівноважність, нелінійність, самоорганізованість, складність. За цих умов засадничим методологічним принципом та підходом в економічних дослідженнях економічних систем, безперечно, може бути лише **динамічний підхід**, сутність якого сформулював видатний економіст-теоретик Н. Д. Кондратьєв. На його думку, «динамічна точка зору розглядає економічні явища у процесі зміни економічних елементів та їх співвідношень. ... якщо для статичної основною категорією аналізу є категорія незмінюваності, тотожності ... то для динаміки основною категорією буде категорія зміни, різниці та, у зв'язку із цим, концепції процесу зміни та їх зв'язку» [18, с. 17].

---

²³ До речі, надзвичайно важливе значення оволодіння такою загальною методологією досліджень у процесі пізнання специфічних проблем предмета будь-якої конкретної науки, зокрема й економічної теорії, глибоко уявляли вчені ще у період становлення диференційованої системи економічних наук. Так, наприклад, видатний філософ Сергій Булгаков у знаменитій праці «Філософія господарства» (1912) підкреслював, по-перше, існування проблеми методологічного догматизму в політичній економії того часу і, по-друге, визначав шлях звільнення від такого догматизму: це «...зусилля філософського аналізу. Потрібно піддати, – писав С. Булгаков, – сумніву те, в чому не прийнято та непристойно навіть мати сумнів» [15, с. 11].

²⁴ Підхід (як поняття та інструмент у системі методів наукового дослідження) уявляє собою дію (або комплекс дій), націлену на визначення ключових цілей, принципів, інструментів аналізу економічних явищ і процесів. Передбачає формування відповідної парадигми та методології дослідження цих явищ. Визначає ставлення дослідника до сутності та ролі певних економічних і позаекономічних підсистем у досягненні синергетичного ефекту від їх взаємодії для усієї метасистеми.

Як зазначають сучасні дослідники, принципова відмінність динамічного підходу від **статичного** полягає у тому, що «економічна статика вивчає допустимі та раціональні стани економіки», економічна ж динаміка «досліджує процеси, тобто послідовності станів та переходи від одних станів до інших, визначаючи, таким чином, можливі та кращі траєкторії розвитку економічної системи що моделюється» [див., наприклад, 21, с. 182].

Динамічний підхід в економічних дослідженнях безпосередньо пов'язаний із підходом системним, сутність якого визначається вивченням найрізноманітніших складових економічного життя на основі концепції систем. Як підкреслюють науковці, основною передумовою системного підходу є визнання того, що у світі усе взаємопов'язане, й жодне явище не можна розглядати відірвано від усіх інших явищ і процесів.

Перевагою **системного підходу** у дослідженнях сучасних надскладних соціальних систем є насамперед його спрямованість на пізнання не окремих складових (змінних) певної системи як незалежних елементів, а на усвідомлення цих змінних взаємозалежними, отже, на виявлення сутності, характеру, форм взаємозв'язків між елементами як органічними, невід'ємними частками цілого, що дозволяє визначити ті стани і форми взаємозв'язків у системі, врахування та використання яких забезпечує значний синергетичний ефект функціонування цих зв'язків як складових єдиного цілого [більш докладно щодо сутності, ролі та функцій системного підходу див. 1, с. 142 – 145; 7; 22].

До конкретних предметних форм системного підходу можна, за певних умов, віднести формаційний, цивілізаційний та інституціональний підходи у дослідженнях закономірностей і тенденцій економічного та соціального розвитку суспільства в процесі його історичної трансформації.

Оскільки сутність формаційного та цивілізаційного підходів у формуванні методологічної парадигми досліджень економічних явищ і процесів буде докладно розкрита у третьому питанні даної теми, коротко зупинимось на особливостях інституціонального підходу, правомірності його взаємозв'язку із підходом системним.

Насамперед слід зауважити, що інституційний підхід у формуванні методів досліджень складних економічних об'єктів з'являється водночас із формуванням базових засад інституціональної теорії, згідно з положеннями якої «людське господарство – це інституційно оформлений процес», воно «укорінене в інститутах²⁵, економічних та неекономічних, вплетене в них». Саме інституційне оформлення господарської системи надає їй «внутрішньої єдності та стабільності, ... породжує структуру, наділену у суспільстві конкретною функцією. Таким чином, на думку вчених, дослідження зміни місця господарства в суспільстві – «це, по суті, дослідження способів інституціонального оформлення економічного процесу в різний час і в різних місцях» [10, с. 55 – 56].

Таке розуміння ролі та функцій інститутів у функціонуванні суспільства, економічних систем, само по собі визначає необхідність залучення інституціонального підходу у взаємодії із загальнофілософським та іншими підходами до аналізу внутрішніх важелів розвитку економіки. Однак значення інституціонального підходу у дослідженні принципів, форм, чинників і тенденцій розвитку економіки стає більш зрозумілим, якщо звернути увагу на той факт, що інституційний підхід у дослідженнях передбачає концентрацію уваги «на цінностях, моти-

---

²⁵ У науковій та навчальній літературі можна зустріти досить велику кількість визначення поняття інститут, наприклад: 1. Інститут – це прийняті у суспільстві правила взаємодії індивідів, що склалися в процесі розвитку культури та визначають звичний спосіб організації тієї чи іншої сфери суспільного життя (Корнійчук). 2. Інститути – це правила гри у суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми (Д. Норт). 3. Інститут – це сукупність, яка складається з правил або декількох правил та зовнішнього механізму примусу індивідів до виконання цього правила (В. Л. Тамбовцев). Перелік дефініцій можна було б продовжити, однак найважливіше нам стає зрозумілим. Кажучи словами одного з батьків неоінституціоналізму Дугласа Норта – «головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча й не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми» [12, с. 21].

вах та політиці» [10, с. 56], тобто враховує не лише суто економічні чинники економічного розвитку, але й систему чинників позаекономічних – соціальних, політичних, духовних, культурних тощо. Така уява про природу чинників економічного розвитку робить інституційний підхід у чомусь близьким із підходом цивілізаційним, хоча, безперечно, ототожнювати їх ні в якому разі не можна.

Безпосереднє використання тих чи інших підходів у процесі дослідження руху складних соціально-економічних об'єктів, тієї чи іншої сукупності методів аналізу залежить від характеру та змісту, спрямованості методологічної парадигми, специфіка якої визначається значними якісними змінами, що відбуваються в економічному, політичному, соціальному житті суспільства на певному етапі його життєвого циклу.

Саме поняття **парадигма** (грец. *paradeigma*; англ. *paradigm* – приклад, зразок) розуміється як висхідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, що домінують протягом певного історичного періоду в науковому середовищі²⁶.

На думку відомого вченого П. С. Лемещенка потреба у формулюванні певної методологічної парадигми економічних досліджень виникає із розвитком науки, коли з'являється потреба у визначенні певних канонів мислення, які б надавали науковим результатам більш строгий, достовірний та верифікований вигляд. Тобто парадигма виконує роль «дисциплінарної матриці» (Кун), яка пропонує досліднику дотримуватися певних визнаних норм, правил, алгоритму проникнення у сутність економічних явищ і процесів, що аналізуються. Зміна парадигми, тобто загальноприйнятих методів і правил дослідження, пов'язана, як зазначалося вище, із значними якісними змінами в технологічному способі виробництва, в системі економічних відносин, зі змінами суспільних форм функціонування економічної та господарської системи (наприклад, перехід від індустріального до постіндустріального, інформаційного типу виробництва та суспільства). Недарма у науковій літературі можна зустріти думку, згідно з якою зміна парадигми являє собою наукову революцію.

3.2. Зміна парадигми дослідження під впливом розвитку економічних систем

У ХХ ст. найбільш характерною рисою розвитку суспільства став факт завершення автономії економіки, підпорядкування економічної функції соціальним цілям. Матеріальною основою зміни місця та ролі економіки у житті суспільства стали процеси, що відбувалися саме в економіці під впливом стрімкого скорочення часу між науковими відкриттями та впровадженням їх результатів у виробництво, інші сфери суспільного життя.

Розвиток НТР не лише змінив уявлення про можливості продуктивних сил щодо задоволення матеріальних потреб суспільства та окремої особистості, але й привів до принципової структурної перебудови народного господарства, сектора матеріального виробництва, сукупної робочої сили, принципів, характеру та форм її функціонування, взаємодії з іншими суб'єктами господарювання, форм реалізації відносин власності. На зміну індустріальному типу економіки у найбільш розвинених країнах поступово приходять господарство та суспільство постіндустріального типу, головними відмінностями якого є не зсув від промислового виробництва до сфери послуг, як це часом подається у наукових джерелах, а сучасні інтелектуальні технології, інформація та знання, які стають вирішальним фактором інновацій, породжуючи цілу низку трансформацій у системі економічних відносин.

Саме під час спадних фаз циклу індустріального суспільства відбувається формування нової наукової парадигми, основу якої складають принципи динамічного підходу до моделювання економічних систем.

²⁶ Див.: *Энциклопедия предпринимателя.* – СПб. ТОО «Олбис», АО «Сатись», 1994. – С. 198.

Сьогодні вчені визначають, як мінімум, дві фази життєвого циклу нової, постіндустріальної парадигми: перша – фаза зародження, припадає на 20 – 30-ті рр. ХХ ст., друга – фаза становлення – на останню чверть ХХ ст. Адже лише після Другої світової війни, коли науково-технічна революція відкрила нові можливості, горизонти економічного та соціального розвитку і водночас породила нові потреби та вимоги до виробництва, споживання, характеру використання основних факторів виробництва, термін «постіндустріальне суспільство» набуває свого конструктивного методологічного змісту у структурі дійсно нової наукової парадигми, важливими складовими якої є визнання постіндустріального суспільства певною «аналітичною конструкцією, а не картиною специфічного чи конкретного суспільства» [6, с. 655] та перехідного характеру даного суспільства до більш складної і високої стадії його розвитку. Такий підхід дозволяє розглядати постіндустріальне суспільство саме як новий етап розвитку системи господарювання та суспільства у рамках однієї економічної системи під впливом внутрішніх чинників їх розвитку.

У систему категоріального інструментарію сучасної науки термін «**постіндустріальне суспільство**» вперше ввів у 1958 р. Д. Рісмен, хоча батьком теорії постіндустріального суспільства по праву вважається Даніел Белл, автор усесвітньо відомої книги «Прийдешнє постіндустріальне суспільство». Саме він поклав в основу досліджень суті трансформаційних процесів, що відбувалися в надрах та в межах капіталістичної економічної системи, якісні відмінності нового суспільства від усіх тих, що передували йому, зокрема такі як:

- зниження ролі матеріального виробництва та швидкий розвиток сектору послуг та інформації;
- якісні зміни у характері людської діяльності;
- зміни у типах ресурсів, що залучаються до виробництва економічних благ;
- суттєва якісна трансформація традиційної соціальної структури капіталістичного суспільства.

Розглядаючи постіндустріальне суспільство як «ідеальний тип», Д. Белл формулює критерії, на основі яких можна, на його погляд, виявити принципові відмінності між доіндустріальним, індустріальним і постіндустріальним суспільствами. Одним із основних критеріїв, на його думку, із якою можна погодитися, виступає місце людини у різних ідеальних типах суспільства, її ставлення до оточуючого світу та до інших людей.

Визначальною особливістю і потребою постіндустріального суспільства, що формується під впливом НТР, змін у характері сукупної робочої сили, є перехід до інноваційного типу економіки, головною рисою якої стає створення ідей. Реалізація ідей вимагає творчих підходів не лише від авторів цих ідей, але й від тих, хто займається їх практичним впровадженням, що стрімко збільшує поле інтелектуальної праці²⁷. Такі потреби та зміни стають можливими завдяки значним структурним зрушенням, що відбуваються в інвестиційних процесах і проєктах. Зокрема, одним із найбільш пріоритетних напрямків інвестування в економіці розвинених країн всі останні десятиріччя як на макро-, так і на мікрорівні є освіта та виробництво нових знань. До того ж систематичні інвестиції у ці інноваційні сектори економіки роблять усі суб'єкти господарювання: приватний та корпоративний бізнес, держава, домашні господарства, окремі фізичні особи, розуміючи, що соціальний статус людини усе більше залежить від рівня освіти.

Формування основ і функцій постіндустріального типу економіки та суспільства приводить до появи нової інституціональної форми їх існування – інформаційного суспільства у зв'язку з чим виникає необхідність та можливість збагачення наукової парадигми, що визначає

---

²⁷ Див. докладніше: Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала) // Вопросы экономики. – 2000. – № 10. – С. 138 – 187.

поле, методологію, стратегічні цілі та інструментарій досліджень закономірностей і тенденцій поступального розвитку сучасної економіки.

Дослідження закономірностей і проблем становлення та функціонування постіндустріальної моделі економічного розвитку, особливостей інституціональних форм адекватної такій моделі соціальної системи, безперечно, пов'язане насамперед із визначенням специфічних критеріальних ознак сукупності методів, за допомогою яких, власне, й може відбуватися процес пізнання цієї складної «аналітичної конструкції», «нового принципу соціотехнічної організації та нового способу життя» [6, с. 655]. Визначальною ознакою парадигми таких досліджень є насамперед нова філософія поглядів на сутність і характер змін, що відбуваються у житті світового суспільства, його економічної системи, національних систем в умовах динамічного розвитку науково-технічної революції, можливостей, загроз і ризиків, що виникають у процесі глобального усупільнення усіх форм людської діяльності.

Основою нової філософії пізнання закономірностей трансформації складних економічних і соціальних систем став факт «завершення автономії економіки, підпорядкування економічної функції соціальним цілям» [6, с. XIII, 503] в умовах зростання загрози стрімкого поширення соціальної депривації та «соціальної відчуженості» в інституціональному полі індустріального типу економіки та суспільства на початку ХХ ст.

На жаль, усвідомлення потреби пошуку принципово нових шляхів розв'язання провалів ринку та держави, адекватних їм механізмів та інструментів прийшло далеко не одразу як до політиків, так і до дослідників-теоретиків. Пояснити це можна лише одним – відсутністю у висхідній концептуальній схемі економічних досліджень філософського підходу, погляду, який передбачає системність уявлень про оточуючий світ, виходить із його цілісності у будь-яких проявах, отже, із визнання реального існування взаємозалежності, взаємопроникнення його складових, що, власне, й створює передумови для певного позитивного або негативного синергетичного ефекту у процесі функціонування та розвитку суспільства як метасистеми.

Саме філософський підхід до аналізу економічних проблем дозволяє сформувати не лише систему поглядів на закономірності розвитку економічних систем, але й визначити місце цих систем в оточуючому їх світі, звернутися до визначення ролі людини, як єдиного цілісного суб'єкта суспільного життя, а не лише як до людини економічної. Такий підхід дозволяє поглиблювати пошук найбільш ефективних мотивів індивіда до праці не лише у сфері матеріальних важелів впливу, але й через використання неформальних інститутів – ціннісноестетичних, соціально-політичних, культурологічних, що визначають ставлення людини до людини та до навколишнього світу.

Подібний підхід щодо формування методології дослідження сучасних економічних систем почав складатися задовго до появи постіндустріального суспільства, як реального явища економічного та соціального життя людства, що, зокрема, відбиває як складність, неоднозначність розв'язання основного питання філософії відносно ставлення мислення до буття, так і глибину можливостей творчої думки дослідників, які за певних умов на основі розуміння окремих конституюючих, ключових ознак здатні прогнозувати не лише тенденції подальшого розвитку, але й методологію дослідження цих тенденцій.

Яскравим зразком прояву таких можливостей філософського осмислення перспектив і моделей економічного та соціального розвитку можуть служити концептуальні підходи до розуміння принципів методології проникнення у сутність процесів, що знаходяться у зародковому стані або народжуються, класиків економічної та філософської думки А. Сміта, Дж. Ст. Міля, К. Маркса та Ф. Енгельса, Г. В. Ф. Гегеля, релігійного філософа С. Булгакова, Й. А. Шумпетера, М. Кондратьєва, Т. Шульца, футурологів Ф. Фукуями, Т. Тофлера, представників Чиказької економічної школи Дж. Льюїса, Г. Беккера, Дж. К. Гелбрейта, А. Маслоу, вітчизняних теоретиків В. Гейця, А. Гриценко, Б. Кваснюка, А. Чухна, росіян – В. Іноземцева, В. Льїна тощо.

Досліджуючи сутність інституціональних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку, слід за будь-яких умов виходити із розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Саме людина є невід'ємною складовою, елементом будь-якої складної соціальної системи. Принципова особливість функціонування індивідів у такій системі, і, зокрема у суспільному виробництві полягає у тому, що вони, виступаючи кінцевим результатом виробництва, водночас знаходяться у власному постійному процесі руху, під час якого «оновлюють самих себе в такій самій мірі, в якій вони оновлюють створюваний ними світ багатства»²⁸, визначаючи та опосередковуючи таким чином усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні тощо.

Як соціальна істота, людина вважається універсальним компонентом будь-якої соціальної, у тому числі й економічної, системи, оскільки є «елементарним носієм соціальної системної якості»²⁹, займає центральне місце в її структурі, тобто внутрішній організації, адже така організація завжди уявляє собою сукупність певних соціальних відносин – економічних, духовних, особистих, носіями яких виступають окремі особи, колективи, соціальні прошарки та верстви населення. До того ж саме людина забезпечує таку функцію соціальної (економічної) системи як взаємодія її з природним і зовнішнім соціальним середовищем, виступає головним суб'єктом та об'єктом управління, як інструмента інтеграції системи, збереження її якісної визначеності, вдосконалення та розвитку, забезпечує формування, перетворення та використання соціальної інформації з метою реалізації цілей своєї діяльності.

Вже один із перших серед видатних економістів нового часу – «системних» дослідників закономірностей розвитку суспільного виробництва – А. Сміт закладає критеріальні ознаки нової парадигми функціонування людини, особистості у такому виробництві. Зокрема, у своїй праці «Теорія моральних почуттів» А. Сміт говорить про очевидну недостатність задоволення лише матеріальних, зовнішніх потреб для відчуття себе самодостатньою людиною, здатною знайти своє місце у суспільстві. Вважаючи «піклування про власні інтереси та особисте щастя збуджувальною причиною усіх наших учинків, що заслуговують на похвалу», він водночас виходить із того, що звичка до заощадливості, працелюбність, скромність, та інші якості, пов'язані з реалізацією особистого матеріального інтересу, отже, з особистим інтересом людини, є добродійностями «нижнього порядку». Вищим ступенем моральної досконалості він вважає здатність людини до обмеження власного егоїзму, прагнення до співпраці з іншими людьми, насамперед за допомогою певних економічних форм та інструментів, що забезпечує економічну свободу кожної особи, отже, моральність і законність економічного та суспільного життя. Фактично А. Сміт формулює проблему визначення чинників, на основі яких згодом відбувається трансформація людини «економічної» у людину «соціальну».

До речі, одне з визначень **економічної людини (homo economicus)** уявляє її як сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання у ньому рис працівника та власника. Економічна сутність людини розкривається в суперечливій єдності людини-працівника, як основного елемента системи продуктивних сил, і людини-власника, як суб'єкта економічних відносин, передусім відносин економічної власності. **Людину соціальну** можна визначити як умову, інституціональну форму та результат становлення системи соціальних відносин, в межах якої всебічно розвиваються сутність і сили людини, відбувається її перетворення в особистість, що передбачає діалектичне заперечення економічної сутності людини. Соціальна людина не може сформуватись, не досягнувши найвищих якостей людини-працівника і раціональних меж людини-власника. Тому людина як індивідуальність, за словами Гегеля, утримує в собі нескінченну множинність відносин і зв'язків³⁰, що належать до конкретного

---

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 46. – Ч. II. – С. 222.

²⁹ Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – С. 290.

³⁰ В умовах трансформації економічних систем під впливом НТР, економічних і соціальних чинників філософія поглядів

змісту людської душі. З-поміж потреб соціальної людини вирішальну роль у перспективі відіграватимуть потреби у вільній творчій праці, універсальному характері дій особи, у власному її вдосконаленні, потреби у всебічному розвитку здібностей до сприйняття знань, максимально можливому подовженні активного життя [5, с. 439 – 440].

Звичайно, екстенсивна, монотонна, некваліфікована або малокваліфікована праця як масове явище у XVIII – XIX ст., не могла стати основою висхідної концептуальної схеми визначення дійсного місця та функцій людини у системі виробництва, соціально-економічних відносин, оскільки слабо впливала на трансформацію структури індивідуальних потреб, що визначають зміни у характері та змісті праці, її творче збагачення. Адже, як це зазначав ще Г. Гегель, вирішальне значення має не рефлексія як така, а те середовище, у якому й утворюється тотожність загального та одиничного [14, с. 23]. Лише завдяки якісним змінам, що відбувалися в економічній системі на основі її циклічного розвитку, перетворенням у структурі та якості елементів продуктивних сил, відносин власності, у XX ст. складаються умови, як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формулювання якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем такої зміни. В основі такої парадигми лежить уявлення про те, що «Людство повинно надалі об'єднуватися не примусом, тобто політичними засобами, а інтересами, тобто засобами соціальними»³¹.

У цьому контексті надзвичайно плідною та конструктивною уявляється філософія методології економічних досліджень запропонована на початку XX ст. усесвітньо відомим релігійним філософом С. Булгаковим. Учений у праці «Філософія господарства» (1912) сформулював деякі ключові принципи методології досліджень, які є надзвичайно актуальними у наш час. Зокрема, він надавав великого значення необхідності аналізу таких інституціональних чинників економічного розвитку, як свобода та творчість, місце особистості в господарстві та його етика, підкреслюючи, що свобода є загальною основою творчого процесу: «там, де є життя та свобода, є місце й для нової творчості, там уже виключений автоматизм, який впливає з визначеного та незмінного устрою світового механізму, що йде як заведений годинник, тому й господарство – як у широкому, так і в вузькому, політикоекономічному розумінні – також є творчість, синтез свободи та необхідності» [15, с. 184 – 186].

Як можна зрозуміти з наведеної вище позиції філософа, вже на початку XX ст. синергетичний ефект дослідження проблем функціонування та розвитку економічних систем можна було забезпечити лише на базі парадигми, що своєю основою визнавала уявлення про економіку, як про синтез свободи, творчості та необхідності. У 50 – 80-ті рр. XX ст. такий підхід до визначення закономірностей трансформації базових інститутів економічної системи розвинених країн, адекватних їм суспільних форм прояву та функціонування, таких як постіндустріальне, інформаційне, постекономічне суспільство, став розповсюдженим, вважався новим і, якщо так можна висловитися, революційним в економічній теорії.

Водночас С. Булгаков вже на початку XX ст. прогнозував вихід економічного життя з жорстких рамок детермінізму, оскільки господарство, що розглядається як творчість, є й психологічним феноменом або, кажучи ще більш визначено, господарство є явищем духовного життя так само, як і всі інші сторони людської діяльності та праці. Дух господарства є знову-таки не фікція, не образ, а історична реальність. Будь-яка господарська епоха має свій дух і в

щодо місця та ролі людини у системі суспільного виробництва, її функцій мотивів діяльності значно поглиблюється. Це знаходить свій прояв, зокрема, у появі нової інституціональної форми визначення сутності людини – людини інституціональної. Як бачимо, філософське розуміння Гегелем багатомірності сутності та потреб людини знаходить свій розвиток і підтвердження в умовах переходу суспільства, економічної системи до нової якості умов їх функціонування та відтворення. Отже, ігнорувати таке розуміння місця та ролі кожної окремої людини у суспільстві, в економічному житті не тільки не етично, але й не прагматично, небезпечно, оскільки найбільш раціональні економікоматематичні моделі економічного розвитку країни у посттрансформаційний період чим далі тим більше будуть наражатися на проблеми неадекватності цілей країни і системи мотивації залучення громадян до їх реалізації.

³¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 1. – С. 604.

свою чергу є породженням цього духу, кожна економічна епоха має свій особливий тип «економічної людини», що народжується духом господарства. Тому проголошувати його рефлексом даних економічних відносин можна тільки при тому логічному фетишизмі, в який впадає політична економія, коли вона розглядає господарство, розвиток продуктивних сил, різні економічні організації через призму абстрактних категорій, поза їх конкретністю. Саме тому, – зазначає вчений, – політична економія має потребу в щепленні справжнього реалізму, який необхідно включає в себе й «причинність через свободу» й історичний психологізм, який може помічати духовну атмосферу даної епохи [15, 187; 2, с. 3 – 17].

В основі такого підходу до розуміння напрямів розвитку предмета економічної теорії, політичної економії, безперечно, лежить уявлення про суспільство як про цілісну, багатосуттєву, багатовекторну систему зі складною структурою, якій притаманні певні загальні закономірності розвитку. Ігнорування цього принципу економічного аналізу веде до втрати цілісності у теоретичній моделі економічного розвитку, яка визначає цілі та інструменти його забезпечення, отже, до зростання флуктуацій, ризиків, протиріч, порушень системної рівноваги насамперед в економічній і соціальній системах.

Слід зауважити, що й сучасний інституціоналізм, або неінституціоналізм, і в значній мірі неолібералізм подібний підхід у дослідженні чинників економічного зростання та розвитку вважають принципово важливим і необхідним.

Як бачимо, головною ознакою, принципом сучасних філософських поглядів на природу економічних процесів, методи дослідження механізмів і закономірностей їх розвитку стає «олюдненість» економічних відносин, перехід від побудови абстрактних моделей і схем функціонування господарських систем у площину досліджень інтересів, умов і чинників самореалізації в економічному середовищі людини, як цілісності в усіх її проявах: як людини економічної, соціальної, духовної, інформаційної, інституціональної тощо, як внутрішнього ядра сутності та поля функціонування інтелектуального та соціального капіталу.

Сприйняття суспільства, як цілісної, багатосуттєвої, багатовекторної системи зі складною структурою, якій притаманні певні загальні закономірності розвитку, у контексті усвідомлення суті та методологічного значення тези інституціоналістів про завершення автономності економіки, викликає розуміння доцільності визнання економічної теорії універсальною поведінковою метатеорією, що «відбиває реальне розповсюдження предмета економічної теорії на ті сфери, які ніколи не були об'єктом аналізу для економістів»³².

За цих умов філософський підхід до розуміння сутності принципів і методів пізнання економічної системи як органічної складової надскладної системи – суспільства, вимагає при формуванні основних засад нової методологічної парадигми економічних досліджень дотримання певної сукупності принципів, поза якими цілісна уява про внутрішні важелі функціонування, мотиви розвитку, виробничі можливості даної системи неможлива. Отже:

1) нова парадигма методології досліджень у полі предмета сучасної економічної теорії передбачає подолання безсуб'єктного, позаособистісного аналізу економічних процесів та явищ, орієнтацію на створення людиноцентричного господарського механізму;

2) відмова від ідеології та економічного детермінізму, оскільки «економізм» абстрагується від «ціннісного» соціально-економічного контексту, «це віра економічної раціональності тільки в саму себе і ні в що більше» [13, с. 11]. На думку П. Ульріха, з якою, напевно, можна погодитися, «нормативне перебільшення логіки ринку, возведення її в абсолютний принцип координації суспільства означають обмеження логіки співіснування людей (етичної ідеї раціональності) економічною логікою взаємовигідного обміну благами. Замість того, щоб адапту-

³² Нестеренко А. О чем не сказал Уильям Баумоль: вклад XX столетия в философию экономической деятельности // Вопросы экономики. – 2001. – № 7. – С. 8; Фукуяма Ф. Доверие, социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 123 – 162.

вати ринок до соціальних відносин, самі ці відносини радикальним чином підганяються під вимоги ринку, що «зводить відносини між людьми до відносин обміну та веде до переростання ідеї ефективності ринкової економіки в ідеологію тотального ринкового суспільства» [13, с. 19, 21];

3) визнання та використання принципу методологічного плюралізму, подолання предметної та методологічної автаркії при дослідженні природи економічних явищ і процесів, що, безперечно, є важливим у плані розвитку архітекtonіки політичної економії за напрямками;

4) постійне збагачення понятійного апарату економічної теорії, зокрема, наприклад, за рахунок таких багатосутнісних категорій і понять, як економічна свобода, економічна та політична влада, інтелектуальний, соціальний, політичний капітал, соціальна конкуренція, соціальна відповідальність бізнесу, соціальне партнерство тощо;

5) особливе місце у такому збагаченні займає реалізація потреби у поєднанні категоріального та інституціонального рівня досліджень основних закономірностей, тенденцій і соціальних форм розвитку економіки та суспільства.

Важливість такого синтезу визначається тим, що **інститути**, на відміну від системи категорій, які є «формами осмислення економічних явищ, виділеними у поняттях науки», такими, що «відбивають в об'єктах вивчення лише їх загальні риси», уявляють собою «відносно стійкий набір правил та організованих практик, укорінених у структурах значень і ресурсів»³³. Діалектика використання згаданого вище принципу полягає в концентрації уваги дослідників не на економічних, політичних, або інших подіях і процесах як таких, «а на більш постійних інститутах, всередині яких ці події та процеси виникають і які в основному визначають курс їх розвитку» [11, с. 86].

Названі принципи побудови сучасної парадигми дозволяють говорити про доцільність використання у процесі дослідження складних та надскладних соціально-економічних систем системної ж парадигми, системної моделі постановки проблем і методів їх розв'язання, за допомогою якої можна подолати міжсистемні оболонки та, на основі з'ясування механізмів взаємовпливів різних сфер суспільного життя, відшукати найбільш ефективні важелі впливу на економіку, забезпечити на краще зміни у становищі всіх суб'єктів господарської діяльності.

Системна парадигма дозволяє проводити дослідження економічних об'єктів як цілісних системних утворень не лише з позицій аналізу суті, структури та механізмів взаємодії окремих її складових, окремих елементів. Вона у сучасних умовах створює у царині гуманітарних наук реальні можливості для аналізу закономірностей та механізмів взаємовпливів різних систем та підсистем, які визначають стан, можливості, динаміку та перспективи соціально-економічного розвитку суспільств, різних верств населення, окремої людини.

Сама системна парадигма може бути багатомірною, багатоцільовою, розрізнятися завданнями, полем та глибиною проникнення у суть досліджуваних соціально-економічних процесів. Якщо, наприклад, системна парадигма у таких своїх проявах, як функціоналізм, структуралізм, структурний функціоналізм, орієнтує дослідника на виявлення функцій елементів, взаємодія яких утворює певну соціальну систему, вивчення структур системи та водночас виділення найбільш значущих серед них, пошук закономірностей і механізмів взаємосплетіння взаємодій окремих функцій, елементів, структур відносно одна одної, то системна парадигма, сформована на основних засадах інституціоналізму, досліджує закономірності, процес і механізми формування, функціонування, розвитку та трансформації тих соціальних інститутів, які забезпечують, стійкість, стабільність, ефективність і динамізм рівноваги у соціальних зв'язках суб'єктів господарювання, економічної системи, метасистеми в цілому.

---

³³ Марч Дж. Г., Ольсен Й. Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті // Огляд американської політичної науки. – Вашингтон, 1984. – № 3. – С. 734 – 749.

На думку Я. Корнаї, увага дослідників, які керуються системною парадигмою, повинна бути сфокусована не на економічних, політичних або культурних подіях і процесах як таких, «а на більш постійних інститутах, всередині яких ці події та процеси виникають і які в основному визначають курс їх розвитку» [11, с. 86]. Це насамперед економічні та соціальні відносини, відносини власності і, зокрема, інтелектуальна власність, економічні та соціальні закони розвитку, мотиваційні системи, такі як, економічна свобода, соціальна справедливість, соціальне партнерство, соціальна конкуренція, соціальна відповідальність, громадянське суспільство.

3.3. Формаційний і цивілізаційний підходи до аналізу сутності внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку суспільства

На початку переходу капіталізму у стадію зрілості, коли найбільш виразно на поверхні економічних відносин проступали суперечності у системі матеріальних потреб та інтересів між найбільшими мобільними соціальними групами (класами) буржуазного суспільства – власниками капіталу та найманими працівниками, філософською основою епістемології (теорії пізнання), методології досліджень законів і закономірностей формування та функціонування економічної системи капіталізму став **формаційний підхід**³⁴, який був, у значній мірі, своєчасним, доцільним та ефективним, оскільки пояснював як внутрішні важелі руху системи, так і природу соціальних суперечностей, пов'язаних із недостатнім розвитком продуктивних сил, їх складових, у тому числі праці і, відповідно, системи мотивації до праці.

Основними ключовими принципами та цілями застосування такого підходу у методології досліджень руху економічних і соціальних систем були:

- 1) відкриття загальних законів економічного та соціального розвитку суспільства на кожному з історичних етапів його існування;
- 2) обґрунтування єдності специфічних законів розвитку для будь-якої країни, що знаходиться у системі інституціональних координат тієї чи іншої суспільно-економічної формації та незворотності проходження усіма країнами та народами певних спільних ступенів суспільного розвитку;
- 3) твердження про незворотну заміну однієї формації іншою внаслідок розвитку антагоністичних суперечностей між новими продуктивними силами та застарілими виробничими відносинами;
- 4) визнання єдиним інструментом (способом) зміни формацій соціальну революцію;
- 5) розуміння процесу зміни суспільно-економічних формацій формою та ключовою ознакою прояву суспільного прогресу та становлення нової історичної епохи.

Слід зазначити, що формаційний підхід, і це зближує його, до певної міри, із технологічним і деякими іншими підходами, які використовуються в економічних дослідженнях, виходив із визнання необхідності досягнення в процесі переходу від однієї формації до іншої більш високого рівня розвитку продуктивних сил, техніко-економічних та організаційно-економічних відносин, соціального ладу тощо.

Очищений від штучних нашарувань суб'єктивних уявлень і теоретичних конструкцій, формаційний підхід К. Маркса до періодизації історичних етапів економічного розвитку суспільства, визначення принципів і критеріїв зміни життєвих циклів економічних систем, може й сьогодні відігравати певну конструктивну роль у дослідженні закономірностей економічного

---

³⁴ Формація (лат. *formatio* – утворення, вид) – тип, побудова чогось відповідно до певного ступеню, стадії розвитку; суспільно-економічна формація – історично певний ступінь у розвитку людського суспільства; характеризується тільки її властивим способом виробництва та зумовленими цим способом соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами та установами, ідеологією.

та соціального розвитку. Така його роль, зокрема, може базуватися на використанні поглядів К. Маркса щодо класифікації суспільних формацій (архаїчної, економічної та комуністичної), сутності «економічної суспільної формації» (на відміну від ленінської «суспільно-економічної формації»), можливості існування в межах такої формації декількох «способів виробництва» тощо [див. докладніше 17, с. 96 – 120].

Останнє положення досить органічно, на наш погляд, кореспондується, узгоджується з цивілізаційним підходом до розуміння закономірностей, механізмів і форм внутрішньої трансформації капіталістичної економічної системи на основі та в процесі заміни одного технологічного способу виробництва іншим. Адже способи виробництва кардинально змінюються, натомість базові економічні інститути ринкової системи капіталізму, які формують і підтримують її цілісність, залишаються, хоча, безперечно, також у трансформованому вигляді.

Водночас «формаційна конструкція», отже, й формаційний підхід у дослідженнях чинників, форм, тенденцій і динаміки економічного та соціального розвитку вже з початку становлення та застосування має слабкі сторони.

Насамперед, як зазначають філософи, формаційний підхід дегуманістичний, оскільки «безконтрольне та монопольне використання макросоціологічних понять робить формаційну схему фундаментом не конкретно-історичних, а відчужених соціально-економічних описів»; такий підхід схематичний, адже «не всі та не будь-які форми людського співжиття відповідають ознакам, що вводяться та впливають із природи формаційних уявлень», він «не відповідає епістемологічно значущому критерію гомогенності» (однорідності, однаковості), є есхатологічним (остаточним, кінцевим), натомість «будь-яка сходинка суспільної історії позбавлена самодостатності: вона лише віха на шляху до наступної. Зображення, що передбачає оцінку дійсного через призму майбутнього, в усіх відношеннях недосконале. По-перше, воно, однобічне, по-друге, як правило, воно зміщує акценти, втрачає перспективу; по-третє, воно перебиває можливості неупередженого аналізу об'єктивних альтернатив» [16, с. 21 – 23].

До вузьких місць формаційного підходу відносять також той факт, що він «спрямляє, згладжує історію», оскільки ідеалізації, що фігурують у формаційній схемі, «не просто вихлощені у гуманітарному сенсі, рівним чином вони звільнені від життєво конкретних деталей, випадковостей», а класична дилема «призначення – свобода волі» розв'язується тут на користь економічно тлумаченого призначення, що «й методологічно, й фактично некоректно» [16, с. 23].

Можна, мабуть, погодитися, особливо в умовах розвитку ознак постіндустріального типу економіки та суспільства, із позицією вчених, які вважають, що «Історія не є розгортання економічної, базисної необхідності. У ній є людина, «егоїстичне» обличчя і зчеплений з ним простір дії. Але є інтегральний (не формаційний) ефект самоорганізації великих складних систем. Історія й реалізується як синтез можливостей, що проявляються більш менш спонтанно, як статистичне резюмування альтернатив» [16, с. 23 – 24].

Певною схематичністю і водночас жорсткістю прив'язки до ролі обмеженого кола об'єктивних чинників, що визначають характер мотивів, дій та інституціональних форм переходу економічних систем і суспільства від одного якісного стану до іншого, більш досконалого та оптимального, відзначається, на наш погляд, і **технологічний підхід** у системі методології дослідження закономірностей розгортання та трансформації складних соціально-економічних явищ і процесів.

Якщо формаційний підхід, про який ішлося вище, в основі своїй має жорстку базову конструкцію з таких інституціональних форм як власність, капітал, два основних класи суспільства, то технологічний, по-перше, спирається, так само, власне, як і формаційний, на принципи детермінізму – філософського вчення, згідно з яким «усі форми реальних взаємозв'язків явищ у кінцевому підсумку складаються на основі загально діючої причинності, поза якою не

існує жодне явище дійсності», а, по-друге, визнає вирішальним чинником змін у соціально-економічних процесах розвиток техніки, технологій, техніко-економічних відносин.

Саме на базі такої уяви про характер і механізми зв'язку явищ (причина – наслідок) Т. Вебленом було сформульовано тезу про «технологічний детермінізм», як закономірний усебічний вплив на суспільний розвиток промислового виробництва і технічного прогресу, внаслідок чого виникає можливість і необхідність установа політичної влади технічних спеціалістів на базі наукового знання на протипагу владі капіталу³⁵.

Ця теза дістала подальший розвиток у працях Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлбронера тощо. Зокрема, Дж. Гелбрейт сформулював власний підхід (основу якого склали положення теорії технологічного детермінізму) щодо визначення принципів аналізу трансформаційних змін в економічній системі капіталізму. Його ключовою ознакою стало положення про техноструктуру, структурні особливості та принципи функціонування якої визначають як зміст і характер економічної влади, так і специфіку соціальної стратифікації суспільства. Згідно з поглядами Гелбрейта, якісні зміни в економічній системі капіталізму відбуваються виключно під впливом переходу до використання передової техніки, більш складної організації управління виробничими структурами, домінування «зрілої корпорації», існування якої дозволяє планувати економічний розвиток, та переходу влади у такій корпорації до певної групи фахівців – вчених, інженерів, техніків, спеціалістів, менеджерів, корпоративних бюрократів, внаслідок чого «старомодні капіталісти» буквально щезли³⁶.

Слід зазначити, що, як і формаційний, технологічний підхід до аналізу причин і чинників розвитку капіталістичного суспільства, його економічної та соціальної системи, безперечно, має право на існування та використання, оскільки заперечити вплив технологічних змін на характер і структуру техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин неможливо. Однак необхідно зважувати й на те, що такі зміни відбуваються у суспільстві, яке наповнено величезною кількістю особистостей з їх суб'єктивною уявою про цілі економічного розвитку, характер індивідуальних і суспільних потреб та інтересів, способи забезпечення їх узгодження та реалізації. Тому жорстка, однолінійна схема визначення природи механізмів, які породжують і забезпечують той чи інший характер трансформації економічних систем і суспільств, уявляється недостатньою для пізнання цих надскладних соціальних процесів.

Доречно, мабуть, у зв'язку з таким нашим висновком згадати автора теорії підричних технологій Клея Крістенсена, який розглядає оновлення «не як природний процес, схожий на зміну пори року, а як процес, що висмоктує, хворобливий процес, який робить прорив майже неможливим»³⁷. Звичайно, навряд чи можна цілком сприйняти тезу, згідно з якою розвиток, оновлення майже неможливі, однак не можна не погодитись із автором у тому, що розвиток набагато складніший, ніж зміна пори року, оскільки на його можливість, якість і сталий характер впливає надто багато не лише об'єктивних чинників. Відповідно й система способів дослідження механізмів зародження, становлення та динамізації цього процесу на певних історичних етапах життєвого циклу метасистем повинна враховувати та використовувати набагато більше методів, чинників, інституціональних форм для його визначення та характеристики.

Останнім часом значного поширення набуває використання **цивілізаційного підходу** до аналізу закономірностей функціонування та трансформації складних соціальних систем, у тому числі й економічних. Його поява пов'язується саме з ускладненням механізмів функціонування надскладних метасоціальних систем, у яких усе більший вплив на економіку, еконо-

³⁵ Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 683.

³⁶ Гэлбрейт Дж. К., Меньшиков С. Капитализм, социализм, сосуществование: пер. с англ. / предисл. С. Меньшикова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 84.

³⁷ Фуллер М. Б., Бек Д. С. Возрождение экономики самураев: пер. с англ. – М.: Добрая книга, 2007. – С. 21 – 22.

мічний розвиток починають справляти позаекономічні чинники. Пояснити їх безпосередній вплив на економічне життя за допомогою лише економічних категорій або на основі визнання ключової ролі лише технологічних змін у суспільному виробництві в принципі неможливо.

Спроба ж вирішувати економічні проблеми чисто економічними методами, на основі традиційних схем економічного аналізу в умовах сучасного рівня розвитку суспільства не може забезпечити позитивні результати, оскільки: по-перше, взаємодія, взаємовпливи економічної, соціальної, екологічної та інших систем, які забезпечують існування та розвиток нашого суспільства настільки глибокі та щільні, що без урахування законів і механізмів цієї взаємодії неможливо забезпечити формування механізму управління економічними процесами на макро- та мікрорівнях; по-друге, розуміння об'єктивності існування факту такої взаємодії вимагає у разі потреби розривати міжсистемні оболонки, що існують між окремими гуманітарними науками, використовуючи їх потенціал для системного з'ясування суті процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві, для створення нових концептуальних схем їх дослідження, визначення відповідних цілей економічної політики та ефективної системи інструментів для їх реалізації.

Розв'язати таке коло проблем у методології дослідження складних економічних і соціальних систем можна за допомогою сучасної цивілізаційної парадигми та цивілізаційного підходу, які забезпечують якісно нову спрямованість думки дослідників у побудові висхідної концептуальної схеми та моделі постановки проблем і методів їх розв'язання. Засадничими принципами такої спрямованості є, по-перше, філософське уявлення про «історичний розвиток як сукупність різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку», отже, несприйняття «відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку»; по-друге, визнання концептуального положення цивілізаційного підходу, згідно з яким «розвиток кожної країни та кожного етносу являє собою послідовне проходження ними стадій формування, розквіту та занепаду при збереженні на усіх цих стадіях деяких властивих країні та етносу якісних – «цивілізаційних» характеристик (насамперед ціннісно-культурного плану)»³⁸.

До речі, у дослідженні природи поняття цивілізації, цивілізаційного підходу цікавою є позиція сучасного російського теоретика В. З. Балікоєва. Він, виходячи із визнання наявності діалектичного зв'язку між формаційним і цивілізаційним підходом, по-перше, визначає такий основний критерій їх відмінностей: якщо формаційний підхід, пояснюючи історичний прогрес, визнає домінантою економіку, то цивілізаційний такою домінантою вважає загальнолюдські цінності або, говорячи словами філософа В. В. Ільїна, «гуманітарну тотожність людства». «Цивілізація, на відміну від формації, пов'язана не стільки із матеріально-речовими, скільки з духовними аспектами суспільного розвитку, до того ж із тією її частиною, яка визначається не тільки (і не у всьому) існуючим способом виробництва».

Специфіка цивілізаційного підходу полягає насамперед у визнанні критерію духовності (у широкому розумінні сутності та змісту цього поняття та явища, про що вже йшлося вище у зв'язку з аналізом поглядів Гегеля, С. Булгакова тощо щодо суті, місця та ролі людини у суспільному виробництві), як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації.

Існування такого критерію, як умови пізнання закономірностей сучасного економічного розвитку, формує нагальну потребу дослідження не абстрактного суспільства взагалі, а сутності, функцій, структури та закономірностей прояву діалектичної єдності двох його складових, певного дуалізму природи та механізмів саморозвитку: типу економіки з усією різнобарвною палітрою мотиваційних чинників її функціонування та власне суспільства з його індивіду-

---

³⁸ Див. Шульдибин Б. П. Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 2. – С. 3 – 4.

алізацією, суб'єктивізацією економічних і соціальних цілей, інтересів, мотивів, домінуючим впливом на прийняття рішень з боку домінуючого ж таки сучасного середнього класу тощо. Адже, досліджуючи сутність інституціональних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку, ми за будь-яких умов виходимо із розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Людина, як індивідуальність, утримує в собі, за словами Гегеля, нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі. Таким чином, цивілізаційний вимір економічного розвитку знаходить свій прояв насамперед у рівні розвитку власне людини як ключової ланки та показника розвитку самої цивілізації.

У наукових джерелах висловлюється думка, згідно з якою виробництво додаткового продукту є загальним, єдиним для усіх локальних цивілізацій і людства в цілому законом існування. Якщо додатковий продукт втілюється насамперед у культурі матеріальній, то духовна культура породжує середовище взаємодії, яке забезпечує інтеграцію та взаєморозуміння між членами суспільства на основі спільності мови, певних інституціональних норм і правил господарської та соціальної, ментальної поведінки. Водночас як матеріальна, так і духовна культура сприяють формуванню певної соціальної структури суспільства, пов'язаної з існуючими формами виробництва, розподілу та привласнення продукту.

Однією з особливостей етапу переходу від індустріальної до постіндустріальної цивілізації стало формування системи загальнолюдських цінностей, на базі визнання яких у сучасних умовах лише й можна сформувати систему цілей економічного розвитку та механізм узгодження інтересів різних суб'єктів економічної діяльності та різних соціальних груп, що, власне, й буде сприяти досягненню сталого розвитку. Водночас, слід зазначити, що процес формування та реалізації загальнолюдських цілей і цінностей на базі економічного розвитку пов'язаний із проблемами відсутності рівноважного сприймання їх у різних країнах та регіонах планети внаслідок існування різних технологічних способів виробництва, отже, й різних цивілізаційних підходів до розуміння функцій економічного розвитку у житті суспільства. Така неоднозначність у розумінні природи та призначення економічного розвитку в сучасних умовах породжує не тільки протистояння, посилює конкуренцію різних країн, регіональних об'єднань тощо, але й феномен цивілізаційного перевербування, війн за зміну та перетворення ідентичності³⁹. Саме такі тенденції у розвитку світової економіки, світового суспільства, світової та локальних цивілізацій і роблять надзвичайно актуальним застосування у системних економічних дослідженнях цивілізаційної парадигми, цивілізаційного підходу, поза використанням яких зрозуміти внутрішні важелі забезпечення сталого економічного розвитку на планеті, рівноваги у складній системі наднаціональних, регіональних, національних, групових та індивідуальних інтересів неможливо, отже неможливо визначити принципи системи мотивації у діяльності усіх основних гравців у глобалізованій економіці, які б стримували їх від надмірної агресії, порушення інституціональної конституції, що склалася в системі економічних і політичних відносин в останні десятиліття.

Таким чином, цивілізаційний підхід у сучасній методології економічних досліджень можна визначити, використовуючи думку видатного теоретика-політеконома ХХ ст. Карла Поланьї, як базовий, фундаментальний підхід, згідно з яким економіка є «вбудованим («вмонтованим») інститутом», отже її доцільно аналізувати лише в контексті всієї сукупності культурних традицій і суспільних відносин даного суспільства»⁴⁰, тобто «подовжуючи економічні дослідження за межі матеріального, власне економічного».

---

³⁹ Громыко Ю. В. Антропология политической идентичности. Самоопределение «рашинз» в глобальном мире. Территориальное развитие, транснациональные русские корпорации и идентичность. – М., 2006. – С. 49.

⁴⁰ Розинская Н. Карл Поланьї: в поисках свободы / К. Поланьї // Избранные работы. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2010. – С. 18.

3.4. Загальнонаукові та спеціальні методи пізнання сутності, змісту і тенденцій розвитку економічних явищ і процесів

Визначивши сутність, зміст, роль і функції у формуванні методології економічних досліджень таких понять та інструментів, як парадигма, підходи, метод, розглянемо коротко систему методів за критеріями та формами, що визначають поле їх застосування, спрямованість та глибину проникнення у специфічні проблеми економічної науки.

У згадуваному вище навчальному посібнику «Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація)» (2010) його автори пропонують таку субординовану класифікацію методів дослідження:

1) загальні (філософські), що застосовуються на усіх етапах пізнання не тільки в науці, але й в інших сферах людської діяльності;

2) загальнонаукові, що можуть застосовуватися у гуманітарних, природничих та технічних науках;

3) специфічні (методи дослідження класифікують за галузями науки: математичні, біологічні, медичні, соціально-економічні, правові тощо) [4, с. 41].

Серед загальних філософських методів слід насамперед виділити діалектичний метод – «метод пізнання дійсності в її цілісності, розвитку та суперечності», як визначають його автори згадуваного посібника.

У науковій і науково-методичній літературі [2; 4, с. 40 – 42; 19, с. 33 – 34; 20, с. 18] діалектичний метод розглядається як філософський метод пізнання об'єктивної реальності, моделювання її структури та динаміки. Основними його ознаками є:

1) погляд на об'єкт як на такий, що складається із сукупності протилежних характеристик (властивостей, зв'язків і відносин);

2) виокремлення основної, системоутворюючої суперечності⁴¹ об'єкта чи системи;

3) аналіз динаміки об'єкта чи системи з позицій розв'язання їх основної суперечності у процесі трансформації їх життєвого циклу;

4) необхідною умовою розв'язання основної суперечності об'єкта та переходу його у нову якість є певне нагромадження ним кількісних змін;

5) новий якісний стан об'єкта (системи) є не повне, а завжди часткове заперечення старої якості та певне повернення до тих властивостей, які колись заперечував заперечуваний у даний час об'єкт;

б) для повної характеристики динаміки (розвитку) об'єкта або системи необхідно врахувати не тільки його власний зміст, але й його взаємозв'язок та суперечності із зовнішнім оточенням, а також із тим цілим, органічної складовою якого він є.

Такий зміст і функції діалектичного методу ввели у науковий оборот Г. Гегель та К. Маркс на противагу існуючому метафізичному філософському методу. Останній заперечував факт розгортання внутрішніх суперечностей як головне джерело розвитку певного об'єкта. Як зазначають філософи, «згідно з “метафізичною” філософією, наявність суперечностей у будь-якій системі має для неї тільки деструктивний характер, але зовсім не творчий» [20, с. 18], що насправді означає заперечення як дійсного внутрішнього джерела розвитку будь-якого об'єкта чи системи, так і, власне, можливість самого розвитку, який відсутній поза виникненням та розв'язанням, за допомогою певних конкретних методів, певної політики, суперечностей, що

⁴¹ Діалектична суперечність (філос.) – внутрішня суперечність об'єкта або системи, наявність у ньому таких фундаментальних сторін або властивостей, які заперечують одна одну у своєму змісті, але, разом із тим, і передбачають одна одну в рамках цілого (притягання та відштовхування у фізиці, стійкість і мінливість біологічних і соціальних систем, аналіз і синтез, дедукція та індукція у пізнанні тощо) [19, с. 34].

виникають із реалій суспільного життя (наприклад, в економічній системі – попит і пропозиція, багаті й бідні, потреби та можливості їх задоволення тощо).

До **загальнонаукових методів** у методології досліджень відносять засоби, інструменти пізнання, які «використовуються у всіх чи у більшості наук». Це, наприклад, наукове спостереження, науковий експеримент, наукова індукція, наукова гіпотеза, логічний висновок, натурне моделювання, математичний опис об'єкта, збір і статистична обробка даних спостереження та експерименту, емпіричне підтвердження, теоретичне обґрунтування, науковий консенсус [19, с. 123] тощо.

До **специфічних методів**, які, зокрема, найбільш широко застосовуються в економічних дослідженнях, вчені відносять насамперед такі [2, с. 83]:

- емпіричний;
- методи індукції та дедукції, аналізу і синтезу в їх системному поєднанні⁴²;
- історичний (генетичний);
- системний метод сходження від абстрактного до конкретного;
- метод математичного аналізу та комп'ютерного моделювання;
- метод диференційованого вивчення різних видів економічних відносин та їх суперечностей;
- метод теоретичних ігор; метод проб і помилок; метод комплексного підходу до аналізу суспільних (зокрема економічних) процесів;
- метод агрегування.

Окресленні вище структура та деякі ознаки загальних, загальнонаукових і специфічних методів дослідження економічних явищ, процесів, цілісних систем, не охоплюють, безперечно, усю існуючу палітру різноманітних методів, оскільки як формування нової методологічної парадигми досліджень, так і поява нових підходів, які, визначаючи спрямованість дослідження та поглядів дослідника, вимагають різних моделей використання певних методів, власне нових оригінальних методів, поза формуванням яких дослідження може бути неповним, некоректним, отже, недоброякісним, постійно змінюють нашу уяву про можливі методи та варіанти їх використання в економічному аналізі.

До того ж, як це вже неодноразово зазначалося вище, розвиток економічної науки, теорії пізнання останнім часом усе потужніше окреслює потребу у використанні в сфері економічних досліджень міждисциплінарних підходів, що, безперечно, означає як ускладнення методології досліджень, так і поглиблення їх синергетичного ефекту, оскільки дозволяє пізнати об'єкт аналізу з таких сторін і форм прояву, які були недоступні при використанні лише суто економічних методів, отже забезпечує більш широкі можливості впливу на внутрішні важелі економічного та соціального розвитку, забезпечуючи тим самим поступальний прогрес людства.

---

⁴² Дедукція – метод наукового пізнання, коли на основі знань про загальне робиться умовивід про окреме; індукція – метод наукового пізнання, коли на основі відомостей про окремий предмет робиться умовивід про загальне; єдність логічного та історичного – метод наукового дослідження, зміст якого полягає в тому, що логіка категорій і законів економічної науки має віддзеркалювати логіку розвитку об'єктивного економічного процесу; метод абстракції – метод поглибленого пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших сторін певного явища та очищення від усього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є наукові поняття, економічні категорії та закони; метод аксіоматичний – такий метод побудови економічної теорії, за яким деякі судження приймаються як аксіоми, які не потребують доведення, а всі інші умовиводи робляться з цих аксіом за певними логічними правилами. Необхідною умовою цього методу є внутрішня несуперечливість; метод гіпотетично-дедуктивний – метод наукового дослідження, який ґрунтується на висуванні гіпотез про причини явищ, що підлягають дослідженню, та виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції. Якщо одержані результати відповідають усім фактам, даним у гіпотезі, то гіпотеза визнається достовірним знанням; моделювання – опосередкований метод наукового дослідження, де оригінальний об'єкт дослідження замінюється ідеальною моделлю, яка існує у відповідній знаковій формі та функціонує за законами логіки, яка (логіка) відображає реальні процеси матеріального світу; синтез – метод наукового пізнання на основі уявного поєднання в єдине ціле розчленованих аналізом частин; узагальнення – метод наукового пізнання, за допомогою якого здійснюється сходження від одиничних до особливих і загальних ознак і властивостей певної групи чи класу об'єктів [3, с. 11 – 15].

Резюме

Проблема пізнання оточуючого світу взагалі і проблема пізнання та розвитку інструментарію, поза яким цей навколишній світ зрозуміти неможливо, завжди стояла, стоїть і буде стояти перед дослідниками, усіма, хто прагне, піднявшись над буденним життям і буденним мисленням, зрозуміти сутність, закономірності процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві, у потребах і мотивах людської діяльності, прагне визначити ключові тенденції, напрямки подальшого розвитку родини, країни, планети, спрогнозувати дії суспільства, які б забезпечили найбільший ефект такого розвитку.

Як казав великий поет і філософ Гете: панувати легко, управляти важко. Водночас будь-яка сфера управління у складній системі неможлива поза формуванням певної теоретичної концепції та моделі, які визначають архітектуру реальної системи управління. Однак ні теоретичної концепції, ні теоретичної моделі успішного функціонування господарської системи у певний історичний період розвитку суспільства не можна розробити поза якісною теорією, основою створення якої складають вірно обрані підходи, методологічна парадигма, конкретні методи дослідження явних та латентних проблем економічного та соціального розвитку.

Отже, вивчення даної теми, засвоєння фундаментальних принципів вибору методології дослідження проблем і суперечностей економічного і соціального розвитку в умовах формування нових суспільних форм функціонування сучасної економічної системи (йдеться, зокрема, про постіндустріальний, інформаційний тип економіки та суспільства) як на національному, так і на планетарному рівні дозволить свідомо та аргументовано, на основі наукових підходів, робити вибір у процесі прийняття рішень щодо економічної поведінки як власної, так і в межах фірми, галузі, країни.

Основні поняття та категорії

Метод (грец. – *methodos*) – спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя, то методологія – вчення про науковий метод пізнання; сукупність методів, які застосовуються у певній науці, отже, вчення про «систему правил і процедур, які є обов'язковими у дослідженнях».

У широкому трактуванні **методологія наукового дослідження** – це спосіб побудови думки, певним чином упорядкована практична та теоретична діяльність суб'єкта, а у вузькому – сукупність принципів, методів, прийомів, норм та процедур науково-пізнавальної діяльності, що застосовується в тій чи іншій спеціальній галузі знань (конкретна наукова методологія).

Конкретно-наукове методологічне знання являє собою багаторівневу систему обґрунтування найбільш адекватних щодо теорії конкретної науки методологічних принципів, прийомів, форм, способів, операцій, умов і критеріїв його побудови.

Динамічний підхід, сутність якого сформулював видатний економіст-теоретик Н. Д. Кондрат'єв: «динамічна точка зору розглядає економічні явища у процесі зміни економічних елементів та їх співвідношень. ... якщо для статичної основною категорією аналізу є категорія незмінюваності, тотожності ... то для динаміки основною категорією буде категорія зміни, різниці та, у зв'язку із цим, концепції процесу зміни та їх зв'язку»; «економічна статика вивчає допустимі та раціональні стани економіки», економічна ж динаміка «досліджує процеси, тобто послідовності станів та переходи від одних станів до інших, визначаючи таким чином можливі та кращі траєкторії розвитку економічної системи, що моделюється».

Системний підхід – визнання того, що у світі усе взаємопов'язане й жодне явище не можна розглядати відірвано від усіх інших явищ і процесів. Перевагою системного підходу у дослідженнях сучасних надскладних соціальних систем є насамперед його спрямованість

на пізнання не окремих складових (змінних) певної системи, як незалежних елементів, а на усвідомлення цих змінних взаємозалежними, отже, на виявлення сутності, характеру, форм взаємозв'язків між елементами, як органічними, невід'ємними частками цілого, що дозволяє визначити ті стани і форми взаємозв'язків у системі, врахування та використання яких забезпечує значний синергетичний ефект функціонування цих зв'язків як складових єдиного цілого.

Інституційний підхід – з'являється водночас із формуванням базових засад інституціональної теорії, згідно з положеннями якої «людське господарство – це інституційно оформлений процес», воно «укорінено в інститутах, економічних та неекономічних, вплетено в них». Саме інституційне оформлення господарської системи надає їй «внутрішньої єдності та стабільності, ... породжує структуру, наділену в суспільстві конкретною функцією. Інституційний підхід у дослідженнях передбачає концентрацію уваги «на цінностях, мотивах та політиці», тобто враховує не лише суто економічні чинники економічного розвитку, але й систему чинників позаекономічних – соціальних, політичних, духовних, культурних тощо.

Інститути – це:

1) прийняті у суспільстві правила взаємодії індивідів, що склалися в процесі розвитку культури та визначають звичний спосіб організації тієї чи іншої сфери суспільного життя (Корнійчук);

2) правила гри у суспільстві або створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми (Д. Норт);

3) сукупність, яка складається з правил або декількох правил та зовнішнього механізму примусу індивідів до виконання цього правила (В. Л. Тамбовцев). Дуглас Норт: «головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча й не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми».

Парадигма (грец. *paradeigma*; англ. *paradigm* – приклад, зразок) розуміється як висхідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, що домінують протягом певного історичного періоду в науковому середовищі. Парадигма виконує роль «дисциплінарної матриці» (Кун), яка пропонує досліднику дотримуватися певних визнаних норм, правил, алгоритму проникнення у сутність економічних явищ і процесів, що аналізуються.

Економічна людина (*homo economicus*) – сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання у ньому рис працівника та власника. Економічна сутність людини розкривається в суперечливій єдності людини-працівника, як основного елемента системи продуктивних сил, і людини-власника, як суб'єкта економічних відносин, передусім відносин економічної власності.

Людина соціальна – умова, інституціональна форма та результат становлення системи соціальних відносин, в межах якої всебічно розвиваються сутність і сили людини, відбувається її перетворення в особистість, що передбачає діалектичне заперечення економічної сутності людини. Соціальна людина не може сформуватись, не досягши найвищих якостей людини-працівника і раціональних меж людини-власника. Тому людина, як індивідуальність, за словами Гегеля, утримує в собі нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі. З-поміж потреб соціальної людини вирішальну роль у перспективі відіграватимуть потреби у вільній творчій праці, універсальному характері дій особи, у власному її вдосконаленні, потреби у всебічному розвитку здібностей до сприйняття знань, максимально можливому подовженні активного життя.

Формація (лат. *formatio* – утворення, вид) – 1) тип, побудова чогось відповідно до певного ступеня, стадії розвитку; суспільно-економічна формація – історично певний ступінь у розвитку людського суспільства; характеризується тільки її властивим способом виробництва та зумовленими цим способом соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами та установами, ідеологією.

Формаційний підхід – основні ключові принципи та цілі застосування у методології досліджень руху економічних і соціальних систем:

1) відкриття загальних законів економічного та соціального розвитку суспільства на кожному з історичних етапів його існування;

2) обґрунтування єдності специфічних законів розвитку для будь-якої країни, що знаходиться у системі інституціональних координат тієї чи іншої суспільно-економічної формації та незворотності проходження усіма країнами та народами певних спільних ступенів суспільного розвитку;

3) твердження про незворотну заміну однієї формації іншою внаслідок розвитку антагоністичних суперечностей між новими продуктивними силами та застарілими виробничими відносинами;

4) визнання єдиним інструментом (способом) зміни формацій соціальну революцію;

5) розуміння процесу зміни суспільно-економічних формацій формою та ключовою ознакою прояву суспільного прогресу та становлення нової історичної епохи. Формаційний підхід в основі своїй має жорстку базову конструкцію з таких інституціональних форм, як власність, капітал, два основних класи суспільства.

Цивілізаційна парадигма та цивілізаційний підхід – забезпечують якісно нову спрямованість думки дослідників у побудові висхідної концептуальної схеми та моделі постановки проблем і методів їх розв'язання. Засадничими принципами такої спрямованості є, по-перше, філософське уявлення про «історичний розвиток, як сукупність різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку», отже, несприйняття «відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку»; по-друге, визнання концептуального положення цивілізаційного підходу, згідно з яким «розвиток кожної країни та кожного етносу являє собою послідовне проходження ними стадій формування, розквіту та занепаду при збереженні на усіх цих стадіях деяких властивих країні та етносу якісних – «цивілізаційних» характеристик (насамперед ціннісно-культурного плану)».

Цивілізаційний підхід у сучасній методології економічних досліджень можна визначити як базовий, фундаментальний підхід, згідно якого економіка є «вбудованим (вмонтованим) інститутом», отже, її доцільно аналізувати лише в контексті всієї сукупності культурних традицій і суспільних відносин даного суспільства, тобто «подовжуючи економічні дослідження за межі матеріального, власне економічного»; специфіка цивілізаційного підходу полягає насамперед у визнанні критерію духовності, як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації.

Класифікація методів дослідження:

1) загальні (філософські), що застосовуються на усіх етапах пізнання не тільки в науці, але й в інших сферах людської діяльності;

2) загальнонаукові, що можуть застосовуватися у гуманітарних, природничих та технічних науках;

3) специфічні (методи дослідження класифікують за галузями науки: математичні, біологічні, медичні, соціально-економічні, правові тощо).

Діалектичний метод – «метод пізнання дійсності в її цілісності, розвитку та суперечності». Діалектичний метод розглядається як філософський метод пізнання об'єктивної реальності, моделювання її структури та динаміки.

Дедукція – метод наукового пізнання, коли на основі знань про загальне робиться умовивід про окреме.

Індукція – метод наукового пізнання, коли на основі відомостей про окремий предмет робиться умовивід про загальне.

Єдність логічного та історичного – метод наукового дослідження, зміст якого полягає в тому, що логіка категорій і законів економічної науки має віддзеркалювати логіку розвитку об'єктивного економічного процесу.

Метод абстракції – метод поглибленого пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших сторін певного явища та очищення від усього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є наукові поняття, економічні категорії та закони.

Метод аксіоматичний – такий метод побудови економічної теорії, за яким деякі судження приймаються як аксіоми, які не потребують доведення, а всі інші умовиводи робляться з цих аксіом за певними логічними правилами. Необхідною умовою цього методу є внутрішня несуперечливість.

Метод гіпотетично-дедуктивний – метод наукового дослідження, який ґрунтується на висуванні гіпотез про причини явищ, що підлягають дослідженню, та виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції. Якщо одержані результати відповідають усім фактам, даним у гіпотезі, то гіпотеза визнається достовірним знанням.

Моделювання – опосередкований метод наукового дослідження, де оригінальний об'єкт дослідження замінюється ідеальною моделлю, яка існує у відповідній знаковій формі та функціонує за законами логіки, яка (логіка) відображає реальні процеси матеріального світу.

Синтез – метод наукового пізнання на основі уявного поєднання в єдине ціле розчленованих аналізом частин.

Узагальнення – метод наукового пізнання, за допомогою якого здійснюється сходження від одиничних до особливих і загальних ознак і властивостей певної групи чи класу об'єктів.

Контрольні питання

1. Назвіть характерні риси будь-якого наукового методу.
2. Чим відрізняється загальна методологія науки від конкретно-наукового методу знання?
3. Назвіть основні ознаки динамічної системи та динамічного підходу в економічних дослідженнях.
4. Які відмінності ви вбачаєте у поняттях: метод і підхід?
5. Дайте характеристику особливостей системного підходу.
6. Які принципові відмінності існують між формаційним і цивілізаційним підходами в економічних дослідженнях?
7. Розкрийте сутність, призначення і функції поняття інститут в економічних дослідженнях.
8. Дайте визначення сутності поняття парадигма.
9. Спробуйте пояснити характер співвідношення понять: парадигма та методи дослідження.
10. Сформулюйте аргументацію щодо причин і наслідків зміни методологічної парадигми у дослідженні складних соціально-економічних явищ і процесів.
11. Розкрийте роль філософського підходу до аналізу економічних проблем.
12. За якими ознаками можна відрізнити людину економічну від людини соціальної, інституціональної тощо?
13. Дайте характеристику поняття системна парадигма.
14. У чому полягають відмінності між загальними (філософськими), загальнонауковими та спеціальними методами пізнання?

Список рекомендованих джерел

1. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005.
2. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій. – К.: АДЕФ-Україна, 2010.
3. Базилевич В. Д., Базилевич К. С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008.
4. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2010.
5. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. – Т. 1 / за ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцева. – М., 1999.
7. Гарадаедаги Дж. Системное мышление: как управлять хаосом и сложными процессами: Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / Дж. Гарадаедаги; пер. с англ. Е. И. Недбальская; науч. ред. Е. В. Кузнецова. – Минск: Гревцов Паблицер, 2007.
8. Коэн М., Нагель Э. Введение в логику и научный метод / Морис Коэн; Эрнест Нагель; пер. с англ. П. С. Куслия. – Челябинск: Социум, 2010.
9. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы: пер. с пол. – Х.: Гуманитарный Центр, 2008.
10. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс // Поланьи К. Избранные произведения. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2010.
11. Корнаи Я. Системная парадигма // Общество и экономика. – 1999. – № 3 – 4.
12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1997.
13. Ульрих П. Критика экономизма / Петер Ульрих; пер. с нем. И. П. Смирнова. – М.: Вузов. книга, 2004.
14. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеологи» / пер. с нем. М. Л. Хорькова. – М.: Праксис, 2007.
15. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990.
16. Ильин В. В. Философия истории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003.
17. Иноземцев В. Л. Экономическая общественная формация: границы понятия и значение теории // В. Л. Иноземцев. За десять лет. К концепции постэкономического общества: науч. изд. – М.: Academia, 1998.
18. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: избр. труды. – М.: Экономика, 2002.
19. Лебедев С. А. Философия науки: терминолог. слов. – М.: Академ. Проспект, 2011.
20. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории): науч. изд. – М.: Академ. Проспект, 2008.
21. Шимко П. Д. Оптимальное управление экономическими системами: учеб. пособие. – СПб.: Изд. дом «Бизнеспресса», 2004.
22. Ятманова М. Г. Системный анализ в исследованиях международных отношений: учеб. – метод. пособие. – СПб.: СПбГУ, 2010.

Глава 4

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ СТРУКТУРА

4.1. Класична політична економія як основа становлення та диференціації економічних наук. Марксизм, маржиналізм, неокласицизм, кейнсіанство, неолібералізм.

4.2. Інституціоналізм, неоінституціоналізм: його роль у розвитку методології економічних досліджень.

4.3. Сучасна політична економія, її предмет і функції.

4.4. Структуризація економічної науки та диверсифікація її предмета на початку XXI ст.

4.1. Класична політична економія як основа становлення та диференціації економічних наук. Марксизм, маржиналізм, неокласицизм, кейнсіанство, неолібералізм

Як було зазначено у розділі 1.3, класична політична економія зародилася в Англії наприкінці XVII ст. (В. Петті) та у Франції на початку XVIII ст. (П. де Бугаільбер), прийшовши на зміну меркантилізму.

Якщо меркантилісти в своєму аналізі виходили з досить поверхового розуміння процесу обігу і тому бачили лише зовнішній бік його явищ, то класики за предмет дослідження взяли сферу виробництва і поклали початок науковому аналізу цієї сфери. Тим самим відбулася зміна, глибоке зрушення в самому предметі політичної економії, яка з міркувань щодо принципів управління господарством країни перетворилася на науку про категорії й закони економічного життя. Саме класична школа, зокрема праці А. Сміта та Д. Рікардо, перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну. Класики проголосили ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентних правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

Класична школа, на відміну від меркантилістів-прихильників державного втручання в економічне життя, проголосила принцип економічної свободи, економічного лібералізму. Класики були противниками протекціонізму. Проблему цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, вони вирішували переважно з позицій трудової теорії, застосовуючи абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ.

Класична школа політичної економії, започаткована А. Смітом і Д. Рікардо, мала великий вплив на дальший розвиток економічної науки та формування економічної політики. Універсальність та космополітичність теорії забезпечувала можливість її використання в будь-якій країні, але особливості економічного розвитку кожної з них сприяли тому, що класичні ідеї адаптувались різними авторами для вирішення теоретичних та практичних проблем соціального розвитку власних країн.

Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі – Ж. – Б. Сея, Т. Мальтуса, Н. Сеніора, Ф. Бастія, Дж. Мілля та інших вчених, котрі, розвиваючи положення класичної школи, прийшли до розуміння того, що значну роль у процесі виробництва та обміну відіграє суб'єктивний фактор і властивість товарів задовольняти потреби, що за надзвичайної важливості суто абстрактних проблем політична економія ними не вичерпується, і економічна поведінка суб'єктів ринку зобов'язує до мікроекономічного аналізу. Такі питання, як інвестиції, кризи та економічна роль держави знайшли своє місце в наукових дослідженнях.

Нові теорії породжували бурхливу критику як суто теоретичних положень, так і практичних, прикладних їх аспектів з боку ортодоксальних прихильників абстрактного, вартісного аналізу економічних явищ, оскільки не зовсім вписувались у рамки класичних уявлень. Але саме в межах цих теорій було закладено основи системного, багатофакторного методу дослідження, який згодом став джерелом розвитку нового, неокласичного напрямку в політичній економії.

Автори економічних теорій першої половини XIX ст. стали першовідкривачами теорій, які пізніше було покладено в основу неокласичної науки, зокрема теорій економічного зростання, граничної корисності, граничної ефективності факторів виробництва, попиту і пропозиції, ефективного попиту та багатьох інших, що визначили напрями розвитку політекономії нашого часу.

Марксистська політична економія, середина XIX – XX ст. Марксизм виник у 40-х рр. XIX ст. як напрям класичної політекономії, що претендував на вдосконалення методу теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу. Засновники марксизму Карл Маркс та Фрідріх Енгельс були сучасниками і свідками утвердження капіталістичних відносин, отже, формування марксистського економічного вчення відбувалося тоді, коли поступальний розвиток капіталізму зазнав перших глибоких криз. Цей процес супроводжувався загостренням соціальних суперечностей, проявом яких були заворушення, повстання, соціальні потрясіння. Теоретичними джерелами марксизму, крім класичної англійської політекономії, були німецька філософія і французький утопічний соціалізм.

Це позначилось на методології дослідження. Маркс та Енгельс використали хронологічний підхід до аналізу явищ, що традиційно пов'язується з історичним методом і уможливило розгляд головних складових розвитку суспільства з позиції генези кожної з них. Метою вивчення суспільних явищ в історичному аспекті було перетворення економічної науки на науку емпіричну.

Історичний метод аналізу, що базувався на вивченні історичних фактів та визнанні їхньої взаємозалежності, передбачав розуміння прогресу, як безперервного еволюційного процесу. Поряд з цим вони скористались підходом, характерним для класичної школи, що відзначався глибиною проникнення в суть явища, виокремлюванням найголовнішого, визначального в суспільному економічному розвитку. Цей метод отримав назву наукової абстракції.

Марксистська політична економія у тому вигляді, як її було започатковано К. Марксом та Ф. Енгельсом, увібрала в себе всі методи дослідження, доповнивши їх новим підходом – визначенням економічних процесів як фази соціально-економічного розвитку, економічні сили котрого визначаються мотиваціями та боротьбою протилежних, конфліктуючих інтересів. Суспільство, таким чином, розглядається з погляду боротьби класів.

У фундаментальній праці К. Маркса «Капітал» відображено діалектику розвитку капіталістичного суспільства, усебічно проаналізовано все суттєве в економічних явищах та форми їхнього прояву, подано визначення причин порушення економічної рівноваги та суперечностей у розвитку капіталізму, з огляду на теоретико-економічні аргументи.

Маржиналізм, XIX ст. В останній третині XIX ст. в економічній теорії виникла нова течія – маржиналізм, яка згодом стала визначальним напрямом розвитку політичної економії. Об'єктивна зумовленість її появи полягала в глибоких змінах, що відбувались в цей час у суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу під впливом науково-технічного прогресу. Серед цих змін – перехід економіки в монополістичну стадію розвитку, формування нових, складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивний процес розширення ринку поза національні межі. Якісні зрушення, що мали місце в характері та структурі виробництва, методах управління економічною діяльністю на мікро- та макрорівнях, у сфері споживання, потребували переоцінювання багатьох теоретичних поло-

жень «класичної школи», формування нової парадигми для пояснення процесів та явищ суспільноекономічної практики.

Цю функцію в певній мірі виконав маржиналізм (англ. *marginal* – граничний), який досить швидко набув широкого визнання у світовій науці, хоча і не був позбавлений певної односторонності. Основна його ідея – дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи на різних рівнях – фірми, галузі, національної економіки. Такий підхід уможливив застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті.

Виникнення теорії граничних величин було визнано «маржинальною революцією» в економічній науці. Серед відомих представників цього напрямку – Г. Госсен, Й. фон Тюнен, Ж. Дююї, О. Курно, К. Менгер, Ф. фон Візер, Е. Бем-Баверк, А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Кларк, К. Вікссель, В. Парето.

Найбільш вагомий внесок у розробку ідей маржиналістів зробила австрійська школа політекономії, яка сформувалася у 70-ті рр. XIX ст. (К. Менгер, Ф. фон Візер, Е. Бем-Баверк). Її характерні методологічні особливості: ідеалістичне відображення економічних процесів і явищ; використання в якості головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства; визнання домінування споживання над виробництвом.

У 90-х рр. XIX ст. в Англії сформувалася так звана кембриджська економічна школа, засновником якої був Альфред Маршалл. Ця школа започаткувала новий напрям в економічній теорії, так званий неокласичний.

У своїх працях, особливо у відомій книжці «Принципи політичної економії» (1890), він намагався розробити універсальну економічну концепцію, об'єднавши різні економічні теорії. Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка поєднала елементи трудової теорії вартості і «теорії граничної корисності», що збагатило науку більш глибоким аналізом взаємозв'язку виробництва й обміну на підставі функціонального методу дослідження. А. Маршалл запропонував замість поняття «політична економія» поняття «економікс», визначаючи її як науку, що вивчає людство в його повсякденному житті; ця наука розглядає ту частину індивідуальних або суспільних дій, котра пов'язана з придбанням і споживанням матеріальних складових добробуту.

Неокласичний напрям, кінець XIX ст. Характеристиці принципів неокласицизму у різних формах та варіантах його вияву приділяється багато уваги у західних і вітчизняних джерелах. Зокрема, слід згадати праці таких авторів, як М. Блауг, Кеннет Дж. Ерроу, Е. С. Фелрс, Мюррей Мілгрейт, Джон Харсані, Джон Ітуелл, Ральф Дарендорф, Філіп Кейган, Тоні Аспромурґос, Олів'є Жан Бланшар, Петер Груневен, А. В. Бузгалін, А. І. Колганов, С. С. Дзасаров, С. М. Меншиков, Г. Х. Попов та ін.

Основні парадигмальні положення неокласицизму сформульовані цими дослідниками так:

- в онтології (структурі суспільного буття) – суспільство складається не з соціальних верств, груп і класів, а з самодостатніх індивідів;
- епістемологія (теорія пізнання) – майбутнє передбачуване для окремого індивіда, отже, прогнозування, розрахунки з боку якогось суспільного центру, зокрема держави, не потрібні;
- антропологія (вчення про природу людини) – неокласика виходить із гіпотези «раціональної економічної людини», яка наділена видатними обчислювальними здібностями, що дозволяє їй визначати можливі варіанти розподілу основних змінних економіки, внаслідок чого стає можливим максимізувати очікувану корисність.

Кейнсіанство, XX ст. У 30-х рр. XX ст. дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу як на ринку товарів, так і на ринку праці та ринку капіталу. Наочним свідченням цього був циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Постійно повторювані зі зростаючою силою кризи супровод-

жувалися зниженням рівня виробництва, інвестицій, зайнятості, заробітної плати, серйозними труднощами у збуті товарів, розладом усього економічного механізму. Економічна думка того періоду виявилася нездатною дати задовільне пояснення цим явищам, а тим більше вказати способи подолання криз.

Кейнсіанство – одна з провідних течій сучасної економічної думки. Свою назву отримала від автора основних її концепцій – Джона Мейнарда Кейнса. У роботах Кейнса розглянуто національне капіталістичне господарство в цілому, він оперує переважно агрегатними категоріями – споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це поклало початок такому напрямку економічної науки, який сьогодні називають макроекономікою. Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати у сфері попиту. На перше місце вчений висунув проблему «ефективного попиту». Сучасний рівень виробництва або національного доходу, на його думку, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима, інакше кажучи, від реальних витрат на придбання товарів та послуг. У зв'язку з цим Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та показує, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення. Відповідно до концепції Кейнса «ефективний попит» є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання та нагромадження. Поява концепції Кейнса закономірно породила великий резонанс у капіталістичному світі та справила значний вплив на дальший розвиток економічної теорії і економічної політики. Послідовники Кейнса (Е. Хансен, С. Харріс, Ф. Перру, Є. Домар, Р. Харрод) висунули три проблеми, які мають відносно самостійний характер: проблему динамічної рівноваги, проблему тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та проблему короткотривалих відхилень, або циклічних коливань. Характерною рисою економічних теорій післякейнсіанського періоду є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем чільне місце надається інвестиціям. Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають неокейнсіанством.

Неолібералізм, XX ст. Неолібералізм – напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології і захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та економічної свободи. Ринок розглядається як ефективна система, що сприяє економічному зростанню і забезпечує пріоритетне становище суб'єктів економічної діяльності. Роль держави неолібералізм обмежує організацією та охороною побудованої на класичних засадах економіки. Держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де конкуренції бракує. Функції держави щодо соціальної сфери неолібералізм розглядає у зв'язку зі способом перерозподілу суспільних доходів, що залежать від успіхів економіки і сприяє її розвитку.

Неолібералізм репрезентований багатьма школами, що з них відомішими є лондонська (Ф. Хайек), чиказька (М. Фрідмен), фрейбурзька (В. Ойкен та Л. Ерхард), паризька (М. Алле).

Поєднання неокласичних підходів і монетарної концепції державного регулювання характеризувало особливий напрям неоліберальної школи, що згодом отримав назву монетаризму.

Він став реакцією на тривале ігнорування економічною наукою грошових факторів і їхнього впливу на розвиток інфляційних процесів.

Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію, і передовсім в теорію грошей, полягав у ретельному дослідженні механізму зворотного впливу грошового світу на товарний світ, монетарних інструментів і монетарної (грошової, валютної) політики на розвиток еко-

номіки. Монетарні концепції стали основою грошово-кредитної політики, яка нині є найважливішим важелем державного регулювання.

Монетаристська теоретична конструкція знайшла відображення у теоріях нового напрямку сучасної економічної думки – «раціональних очікувань» та «економіки пропозиції».

Зазначимо, що теорії мікро- та макроекономічного аналізу, синтезуючи концептуальні підходи неолібералізму, монетаризму, кейнсіанства тощо займаються функціональнофакторним аналізом економічних процесів і явищ, тобто пошуком конкретних інструментів, механізмів, методик використання обмежених ресурсів з метою забезпечення усталених темпів економічного зростання як основи та умови економічного розвитку.

4.2. Інституціоналізм, неоінституціоналізм: його роль у розвитку методології економічних досліджень

Інституціоналізм є своєрідним напрямом в економічній науці, оскільки його прихильники в основу аналізу беруть не лише економічні проблеми, але зв'язують їх з проблемами політичними, соціальними, етичними, правовими.

Інституціоналісти не сприйняли абстрактного методу класиків, критикуючи їх за відмову від аналізу поведінки людини, як особистості, котра перебуває в певному суспільному середовищі, а також вчень неокласиків через їх схематизм і відірваність від реальності. Інституціоналізм став своєрідним опозиційним напрямом в економічній науці, хоч і не мав значного впливу на економічну політику. Зауважимо, що він виник як американське явище і довго лишався таким. Еволюціонуючи, інституціоналізм набирав нових рис, змінилося його місце в науці, а ідеї позначилися на поглядах багатьох економістів. Оскільки ідейно-теоретичним основам інституціоналізму притаманні прагматизм та реалістичний підхід до аналізу економічної дійсності, його значення для сучасної економічної науки постійно зростає.

Зауважимо, що ефективна реалізація функцій сучасної економічної науки можлива лише за умов дотримання певних принципів, серед яких передовсім треба назвати принцип методологічного плюралізму, подолання предметної й методологічної автаркії при дослідженні природи економічних явищ і процесів, збагачення понятійного апарату політичної економії, насамперед через поєднання категоріального й інституціонального рівня досліджень основних закономірностей, тенденцій та соціальних форм розвитку економічних систем. Адже інститути, на відміну від системи категорій, які є формами усвідомлення економічних явищ, окресленими в поняттях науки, такими, що відбивають в об'єктах вивчення лише їхні спільні риси, являють собою порівняно стійкий набір правил та організованих практик, які вкорінені у структурах значень і ресурсів, що відносно інваріантні при зміні конкретних індивідів та порівняно стійкі до особливих уподобань та очікувань авторів і до зовнішніх обставин, що видозмінюються.

Поєднання категоріального та інституціонального аналізу не означає відмови від використання категоріального апарату для проникнення в сутність та зміст економічних процесів і явищ, але воно забезпечує перехід політичної економії, економічної теорії в цілому на якісно новий рівень можливостей у сутнісному аналізі, оскільки за допомогою інституціональної методології й інституціонального інструментарію такий аналіз набуває рис конкретності, позбуваючись надмірної абстрактизації. Адже, як зазначав Д. Норт, головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча й не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми.

Інституціоналісти вже на початку становлення системи своїх поглядів на закономірності економічного розвитку намагалися структурувати та інструменталізувати свою концепцію, що і сьогодні забезпечує їм необхідну методологічну базу аналізу, створює умови для розвитку самої концепції, робить її конструктивною. Зокрема, вже Т. Веблен, один із засновників інсти-

туціоналізму, визначаючи об'єкти економічного дослідження, виокремлює низку інститутів, зокрема соціальних, соціально-економічних, економічних, еволюція та взаємодія яких забезпечує власне економічний розвиток, тобто вимагає поглибленого теоретичного аналізу.

Взагалі поняття інститут різні економісти розуміють порізно. Зокрема, Т. Веблен визначав інститут як поширений (звичний) спосіб думки в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю, та окремих функцій, що ними виконуються. Він вважав також, що інститути – це «звичні способи реагування на стимули, які створюються обставинами». Оскільки ж обставини постійно змінюються, інститути також мають змінюватися, змінюючи тим самим суспільство. Такі зміни Т. Веблен уявляв як природний відбір найбільш пристосованого способу мислення, процес вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється мірою розвитку суспільства та соціальних інститутів, в умовах яких проходить людське життя.

Сучасні інституціоналісти розрізняють поняття інституція та інститут, визначаючи суть першого як звичай, порядок, прийнятий у суспільстві, а другого – як закріплення цих звичаїв та порядків у вигляді закону або установи. На такій основі з'являється розуміння інституту як сукупності формальних і неформальних правил і норм, а також механізмів, що забезпечують їх дотримання (виконання).

Визначаючи економіку як сукупність інститутів, що формують ринки і за допомогою яких ринок діє, підкоряючись певним правилам, інституціоналісти водночас не зводять свій аналіз лише до ринкових інститутів. Т. Веблен, наприклад, розглядаючи «безпосередньо економічні», або «економічні за своїм характером» інститути, як «економічну структуру суспільства», що складається з двох сторін: одна має відношення до «бізнесу», а друга – «до промисловості», говорить про їх нерозривний зв'язок із інститутами соціальними. Останні, в його розумінні, є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і виступають дієвим чинником відбору та пристосування, в процесі якого відбувається формування переважаючих або панівних типів відносин, тобто економічних інститутів, та духовна позиція суб'єктів цих відносин. Водночас трансформація самих соціальних інститутів, на думку вченого, в основі має сили, повністю економічні за своєю природою.

Отже, інституціоналізм, від самого зародження передбачає розширення рамок політичної економії, збагачення її предмета та методології за рахунок визнання об'єктивного характеру взаємодії економічних і позаекономічних, зокрема соціальних чинників економічного розвитку, та необхідності дослідження їхнього впливу на динаміку, терміни та якість змін економічних інститутів за умов як локальних, на національному рівні, так і глобальних трансформаційних процесів.

Після Другої світової війни відбулося відродження інституціоналізму. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін., що сприяло появі неінституціоналізму. Серед відомих учених цього напрямку – Дж. Гелбрей, Р. Коуз, Дж. Б'юкенен.

Зокрема, Р. Коуз визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію як трансакційні витрати (витрати на пошук інформації про ціни, попит, пошук партнерів, укладання контрактів тощо). Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової міждисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації. Скорочення трансакційних витрат, отже, підвищення ефективності функціонування економіки забезпечується існуванням правових норм і їх дотриманням. Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Коузом у його знаменитій теоремі. Р. Коуз зазначав, що визначення прав власності є важливою попередньою умовою ринкових угод. Якби спонтанний, ціновий механізм не

передбачав витрат часу й коштів на пошук інформації та укладання контрактів, то не було б і необхідності в опрацюванні прав власності (юридичних норм). Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені і виконуються суб'єктами господарювання – ринок здатний до саморегулювання настільки, що може усувати навіть соціально значущі зовнішні ефекти (екстерналії).

В основу теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір, у тім числі і в дослідженні політичних процесів.

Політику Б'юкенен трактує як обмін, проте повної аналогії між політичною і ринковою системами провести не можна, адже у них різна структура. Якщо на ринку відбувається добровільний обмін товарами, то в політиці люди змушені платити податки в обмін на певні суспільні блага. Споживачем цих благ є суспільство в цілому. Різниця між ринковим і політичним обміном полягає і в тому, що його учасники мають різну мету. На ринку відбувається взаємовигідний обмін. У політиці існують різні погляди й переконання, а люди, котрі посідають державні посади, не завжди керуватимуться виключно міркуваннями суспільного блага, пошуками добра і справедливості. Прихильники теорії суспільного вибору роблять висновок про існування політичної нерівності, що зумовлена економічними причинами. Усунути цю нерівність можна за допомогою реформування політичної системи, яке передбачає поширення ринкових відносин на політичну сферу. Політика, таким чином, може і мусить будуватись на таких самих взаємовигідних договірних умовах, як і ринковий обмін.

У цілому, сьогодні інституціоналізм і його новітня течія – **неоінституціоналізм**, своїми загальнотеоретичними висновками і положеннями безпосередньо впливають на розуміння закономірностей трансформаційних процесів сучасності, сприяючи окресленню та визначенню методології їх досліджень, першорядних кроків зі створення концепції та моделі становлення нової економічної, господарської та соціальної системи в країнах.

4.3. Сучасна політична економія, її предмет і функції

Наповнення предмета політичної економії у другій половині ХХ ст. новим змістом, відмінним від змісту предмета «економіки», було природною реакцією на проблеми, спричинені змінами в можливостях розвитку економіки та суспільства, інституціональних форм їх функціонування на сучасному етапі їхнього життєвого циклу. На перший план виходять проблеми взаємодії економіки та політичних чинників, влади, розподілу доходів як основи формування системи мотивації інноваційного типу, природи монополістичного капіталізму, взаємозв'язок глобальної економіки та національних людських ресурсів; аналіз, діалектична інтерпретація та пояснення природи суперечностей сучасного капіталізму; соціально-економічні проблеми та наслідки глобальних транснаціональних процесів; моделі соціально-економічного розвитку країни; дослідження ролі інститутів в економічному розвитку тощо.

Безперечно, в розвинених економіках актуальні для економічної теорії проблеми, в межах предмета неокласики, пов'язані з домінуванням функціонально-факторного аналізу поведінки економічних суб'єктів стосовно ефективного використання обмежених ресурсів в інтересах забезпечення сталої динаміки економічного зростання та розвитку, тобто насамперед із пошуком ефективних методів використання природних, фінансових, організаційно-економічних ресурсів. Одна з принципових відмінностей функціонально-факторного методу від сутнісного (якісного) аналізу соціально-економічних відносин полягає у тому, що він передбачає аналіз усіх категорій не з точки зору вертикального причинно-наслідкового зв'язку, а в їх взаємодії як рівнозначних категорій.

Якщо враховувати, по-перше, домінування у структурі сучасних факторів виробництва ресурсів, що забезпечують системний інноваційний розвиток економіки, по-друге, стабільно високий інтерес з боку дослідників теоретичних проблем економічного розвитку до ресурсу соціального, політичного, фактично відбувається повернення до соціально-економічних відносин, відносин власності, принципів і характеру взаємодії економічних суб'єктів, хоча й на основі якісно нової, цивілізаційної парадигми, яка виходить із визнання людини, людини творчої праці, «людини діла» центром інтересів у сучасній економічній системі і водночас її центральною фігурою.

Принципово новим тут є той факт, що формаційний підхід, пояснюючи історичний прогрес, визнає домінантою економіку, а цивілізаційний такою домінантою вважає загальнолюдські цінності. Такий висновок можна пов'язати з тим, що цивілізація, – на думку відомого російського теоретика В. З. Балікоєва, – на відміну від формації пов'язана не стільки з матеріально-речовими, скільки з духовними аспектами суспільного розвитку, до того ж із тією їх частиною, яка визначається не тільки наявним способом виробництва.

На наш погляд, неокласична економічна теорія, звертаючись до функціонально-факторного аналізу механізмів використання обмежених ресурсів, свідомо чи несвідомо відсторонюється від реальної умови та проблеми їх функціонування, яка полягає в такому: обмеженість ресурсів має, крім природного, технологічного, ще й інституціональний, соціальний або мотиваційний характер.

Якщо визнати необхідність урахування такого підходу, де розуміння причин, чинників і форм прояву обмеженості ресурсів, можна констатувати як право на відхід неокласики від класичної політичної економії у бік надання переваг у предметі дослідження закономірностей суспільного відтворення функціональним зв'язкам, техніко-економічним чинникам забезпечення системної економічної рівноваги, так і підстави для існування як базової структури предмета класичної політичної економії.

Таке твердження, на наш погляд, має право на існування, особливо за сучасних умов «завершення автономії економіки» (Д. Белл), зростання потреб і тенденцій до гуманізації виробництва та суспільства, що вимагає дослідження соціально-економічних причин і чинників впливу на рівень, характер та зміст обмеженості ресурсів, ефективності їх використання саме з боку соціальних мотиваційних чинників такої обмеженості. Такі дослідження, до того ж системного характеру, стають вельми актуальними, бо повертають до наукового життя політичну економію і водночас збагачують її предмет і методологію внаслідок ускладнення процесів економічного і соціального розвитку. Такі категорії, як капітал, праця, підприємництво, власність за своєю сутністю, змістом, функціональними ознаками нагадують у сучасній економічній системі структуру археологічних розкопок у місці тривалого постійного проживання та життєдіяльності людей – скільки шарів ґрунту не знімай, відкривається нова інформація про певний період цієї діяльності, відмінний від попереднього, однак те, що об'єднує всі ці періоди, незмінне у своїй сутності: це діяльність, праця. Те саме відбувається, зокрема, і з категорією капітал – зберігаючи всі сутнісні функції її первинного значення, кожна наступна форма: капітал людський, інтелектуальний, соціальний, політичний тощо свідчить про збагачення, розгортання цієї сутності, функцій, інституціональних форм взаємодії основних суб'єктів економічного життя в напрямі його розвитку й гармонізації.

Таким чином, можна говорити про збагачення предмета сучасної політичної економії. Серед її напрямків виділяють: радикальну (або) немарксистську політичну економію (Дж. Герлі, П. Суїзі, П. Баран, Р. Мілс, Е. Фром, Г. Маркузе, Е. Хант, Дж. О'Коннор), субстантивістську політичну економію К. Поланьї, нову (або конституційну) політичну економію Дж. Б'юкенена (Дж. Б'юкенен, В. В. Чекмарьов) та міжнародну (або глобальну) політичну економію (С. А. Афонцев, В. С. Савчук, Ю. К. Зайцев).

Представники **радикальної, або немарксистської, політичної економії** предметом дослідження визначають стан і природу суперечностей сучасної економічної та соціальної системи, суспільства в цілому. Серед основних напрямів їх досліджень можна виділити критичну переоцінку неокласики, заперечення можливості внутрішньої трансформації капіталізму, аналіз позаекономічних чинників економічного розвитку. Представники даного напрямку створили теорію «економічного надлишку», суть якої полягає у тому, що використання економічної влади монополій та олігополій відбувається лише у власних інтересах. Принципи народовладдя, пряма демократія, розвиток планування державної власності виступають головними умовами формування нового суспільства.

Субстантивістська політична економія Карла Поланьї визначає предметом дослідження загальні закони економічного розвитку, сутність і форми взаємовпливів економічних, соціальних і політичних інститутів у процесі формування принципів і механізмів реалізації взаємозв'язків між суб'єктами господарювання. Також у рамках цієї теорії розглядаються основи сутнісних процесів у суспільстві в його історичній трансформації; досліджуються причини конфлікту «між ринком та елементарними вимогами упорядкованого соціального життя», а також можливі шляхи забезпечення свободи людини від поневолення ринком, здатності вільно створювати та формувати суспільство; також розглядаються зміни місця господарства в суспільстві як «дослідження способів інституціонального оформлення економічного процесу в різний час і в різних місцях».

Дж. Б'юкенен у рамках **нової, або конституційної, політичної економії** визначає предмет конституційної політичної економії як конституційний економічний аналіз, спрямований на пояснення особливостей функціонування альтернативних наборів правових, інституціональних та конституційних правил, які накладають обмеження на здійснення вибору та діяльність економічних і політичних суб'єктів, правил, що визначають структуру, в рамках якої економічні та політичні суб'єкти зазвичай вирішують проблему вибору. Можна сказати, що конституційна економічна теорія вивчає вибір обмежень на відміну від вибору в рамках обмежень.

На думку, російського вченого В. В. Чекмарьова, з одного боку, до предмета нової політичної економії «входить економічна поведінка людини у взаємодії із системою соціально-економічних інститутів, внаслідок чого формуються соціально-економічний статус індивіда, його рольові функції у цій системі, реалізується особистий творчий потенціал індивіда, конститууються та задовольняються його потреби», з іншого – «економічні відносини, які виникають з приводу використання нефізичного (людського, соціального) капіталу та продуктів виробництва у формі послуг».

Зазначимо, що спільними рисами класичної та нової політекономії, є насамперед концентрація уваги на економічних відносинах і вираженні їх через економічні інтереси, намагання виявити глибинну сутність економічних процесів. Водночас нова політична економія включає в поле предмета своїх досліджень, по-перше, значно ширше коло суб'єктів економічних відносин, по-друге, фактори та чинники економічного розвитку, які породжені в умовах переходу суспільства від індустріального ладу до постіндустріального, інформаційного, а за певних умов – і до постеконічного.

Предметом дослідження міжнародної політичної економії, на думку С. А. Афонцева, є «вивчення економічного виміру світової політики». Разом з тим нова форма міжнародної політичної економії – «глобальна політична економія» – визначає як предмет дослідження – «вивчення глобальних економікополітичних процесів, що перебувають за рамками контролю з боку національних держав».

Українські вчені Ю. К. Зайцев та В. С. Савчук наголошують, що міжнародна політекономія насамперед прагне визначити сутність, тенденції, спрямованість економічних і соціальних процесів, що відбуваються на планеті під впливом таких об'єктивних чинників як усульсь-

нення виробництва і праці, поглиблення міжнародного поділу праці через кооперацію та інтеграцію економічного життя, пов'язаного зі спільними для всіх країн проблемами зростання добробуту, безпеки, умов відтворення та розвитку людини, країни та світу. Таким чином, як об'єкт досліджень міжнародної політичної економії виступає сучасна глобалізована економіка планети в цілому, а предмет – політичні, економічні, соціальні інститути та конкретні інституціональні форми, що визначають і регулюють сутність, характер, поле, спрямованість та результативність зв'язків і відносин між основними суб'єктами міжнародного економічного життя.

Як бачимо, існує чимало напрямів сучасної політичної економії, що свідчить про потребу в дослідженнях політико-економічного характеру, яка зростає за умов динамізації процесів поглиблення та ускладнення взаємовпливів економічних, соціальних, інституціональних чинників функціонування економічних систем.

4.4. Структуризація економічної науки та диверсифікація її предмета на початку XXI ст

На початку XX століття економіка практично всіх країн планети функціонувала в інституціональному середовищі ринкових законів, принципів, норм і правил. Бути суб'єктом економічної діяльності означало прагнути отримання прибутку та надприбутку, задовольняючи динамічно зростаючий попит виробництва, споживачів, суспільства, держави. Така мотивація, виступаючи дуже ефективним важелем економічного зростання, водночас надзвичайно загострила питання щодо задоволення національного виробника ресурсами, визначення механізмів забезпечення конкурентних переваг на національному та міжнародному ринках, сприяла розвитку ринку праці, фінансового ринку, інституціональних форм просування продукту від виробника до споживача тощо. За цих умов на перший план в економічних дослідженнях виходять проблеми функціонально-факторного аналізу діяльності «економічної людини», індивіда, організаційно-економічних і техніко-економічних відносин на мікрота макрорівнях.

Після виходу друком 1890 р. фундаментальної праці засновника неокласичного напрямку в економічній теорії А. Маршалла «Принципи політичної економії» класична політична економія остаточно розпадається на дві майже незалежні течії. Одна з них будується на принципах неокласицизму, згодом неокласичного синтезу, неолібералізму та монетаризму, доповнюючись концепціями кейнсіанства, некейнсіанства та посткейнсіанства. Друга, зберігаючи в своїй основі глибинні структурні елементи предмета класичної політичної економії, дістає вияв і набуває розвитку в концепціях: неомарксизму, неоортодоксальної політичної економії, радикальної політичної економії; субстантивістської політичної економії К. Поланьї; нової політичної економії; міжнародної політичної економії; політичної економії середнього класу; політичної економії трансформаційних станів економічних систем.

Важливо визначити засадові принципи, за якими відбувається співіснування та розвиток взаємовпливів цих двох гілок економічної науки. Зазначимо, що макро- та мікроекономіка, синтезуючи концептуальні підходи неолібералізму, монетаризму, кейнсіанства, займаються функціонально-факторним аналізом економічних процесів і явищ, тобто пошуком конкретних інструментів, механізмів, методик використання обмежених ресурсів з метою забезпечення усталених темпів економічного зростання як основи та умови економічного розвитку.

Однак такий аналіз передбачає наявність вже сформованого інституціонального простору функціонування економічних систем, тобто існування сформульованих та пізнаних принципів, законів і закономірностей становлення такого простору, – для функціонально-факторного аналізу вони існують вже апіорі, саме тому від них можна абстрагуватися без додаткового дослідження, визнаючи їх як даність.

За цих умов надмірна абстрактизація та математизація економічного аналізу, відстороненість економікса від дослідження сутнісних глибинних проблем взаємозв'язку економічного

та соціального розвитку ставала на заваді системного аналізу принципово та якісно нових інститутів з метою використання їх для забезпечення інтересів споживачів і виробників не лише як суб'єктів господарського життя, а й як членів суспільства, як це вимагають сьогодні закони економічного та соціального життя.

Сьогодні, на думку Е. Тоффлера, людство стоїть на порозі нової доби синтезу. В усіх інтелектуальних галузях діяльності, від точних наук до соціології, психології та економіки, особливо економіки, можна бачити повернення до великомасштабного мислення, до загальної теорії.

Становлення інформаційного типу економіки та суспільства зумовлює якісні зміни не лише в усіх структурних елементах економічної системи, а й у всій системі важелів і чинників, які забезпечують її функціонування та розвиток. Такі зміни виявляються передовсім у збагаченні цілей економічного розвитку, соціалізації всіх інституціональних форм економічного життя. За цих умов, ясна річ, змінюється **парадигма методології дослідження економічних явищ і процесів**, тенденцій їх розвитку у віддаленій перспективі.

Нова вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання перебуває у стадії формування, тому є потенційно перспективною, бо ще не домінує в системі традиційної методології, основою якої нині, як відомо, окрім загальнонаукових та класичних методів пізнання, є методологія неокласицизму в різних варіантах (власне неокласицизм, «великий неокласичний синтез», новий класичний синтез тощо). Водночас уже сьогодні можна говорити про ключові елементи нової парадигми й нової методології у політико-економічних дослідженнях, без яких неможливо уявити реальну картину закономірних змін в економіці та суспільстві, визначити їхні основні тенденції та напрями з позицій використання набутих знань задля коригування економічного розвитку на благо людини, суспільства, екологічного стану планети. До найважливіших принципів побудови такої парадигми насамперед можна віднести:

1) відмову від ідеології економізму та економічного детермінізму. Сучасну політичну економію від чистої економічної теорії, вважає П. Ульріх, має відрізнити відхід від «економізму», який абстрагується від «ціннісного» соціально-економічного контексту, стоїть на позиції суто економічної точки зору;

2) подолання безсуб'єктного, позаособистісного аналізу економічних процесів та явищ, орієнтацію на створення людиноцентричного господарського механізму. Зокрема, одна із безпосередніх причин певної кризи сучасної політичної економії як науки полягає у її заглибленні в надра суто абстрактного теоретичного аналізу, внаслідок чого її вплив на розв'язання нагальних теоретичних та життєвих проблем і потреб людини значно слабшає. Це своєю чергою зумовило тенденцію до заповнення інституціонального поля предмета політичної економії іншими, не завжди адекватними потребам суспільства у теорії, науковими дисциплінами;

3) здатність до сприйняття багатомірності та складності економічного життя, багатоваріантності соціально-економічного розвитку, до усвідомлення того, що різні підходи, школи, напрями визначають тільки його окремі сторони, розкривають частки істини, отже, визнання правомірності існування тенденції «руху до синтезуючого мислення, вільного від вузькості та конфронтаційності»;

4) визнання можливості та закономірності зміни цільових установок і ціннісних орієнтацій суб'єктів економічної діяльності у бік їх збагачення; рівноправності економічних та позаекономічних чинників розвитку сучасної економічної та господарської систем;

5) визнання та використання принципу методологічного плюралізму, подолання предметної й методологічної автаркії при дослідженні природи економічних явищ і процесів, оскільки багато проблем політико-економічного характеру можна вивчити завдяки співпраці на теоретичному рівні різних соціальних дисциплін;

б) визнання правомірності розвитку та збагачення понятійного апарату політичної економії та економічної теорії, зокрема за рахунок таких багатосутнісних категорій і понять, як

економічна свобода, економічна та політична влада, інтелектуальний, соціальний, політичний капітал, інститути, соціальна конкуренція, соціальна відповідальність бізнесу, соціальне партнерство, громадянське суспільство, довіра тощо, без використання яких сьогодні неможливо забезпечити глибокий і всебічний аналіз тенденцій розвитку економіки та суспільства.

Названі принципи побудови сучасної парадигми дають підстави стверджувати про доцільність використання в процесі дослідження складних соціально-економічних систем системної парадигми, системної моделі постановки проблем і методів їх розв'язання, за допомогою якої можна подолати міжсистемні оболонки та шляхом з'ясування механізмів взаємовпливів різних сфер суспільного життя відшукати найефективніші важелі впливу на економіку, забезпечити поліпшення у становищі всіх суб'єктів господарської діяльності.

На думку Я. Корнаї, увага дослідників, які послуговуються системною парадигмою, має фокусуватися не на економічних, політичних чи культурних подіях і процесах як таких, а на більш постійних інститутах, усередині яких ці події та процеси виникають і які здебільшого визначають курс їх розвитку. Цілком логічно припустити, що до таких глибинних інститутів сучасної економічної системи можна віднести насамперед соціально-економічні відносини, відносини власності і, зокрема, інтелектуальну власність, економічну та політичну владу, працю (її характер і зміст), економічні та соціальні закони розвитку, мотиваційні системи, в тому числі економічну свободу, соціальну справедливість, соціальне партнерство, соціальну конкуренцію, соціальну відповідальність, громадянське суспільство, які й становлять предмет дослідження сучасної політичної економії.

До ключових методологічних засад у сучасній економічній науці належать:

- необхідність збереження єдиної сутності понять і категорій у процесі використання їх різними економічними науками;
- визнання багатоступінчатості та складної структури сутності тих чи інших категорій, явищ і процесів;
- філософський підхід до аналізу економічних проблем і, зокрема, філософію взаємопроникнень;
- поєднання каузального та суб'єктивного підходів у дослідженнях складних економічних і соціальних процесів;
- широке застосування цивілізаційного підходу в економічних дослідженнях;
- активне використання досягнень інституціональної теорії як методологічної бази політико-економічних досліджень.

Зміна матеріальної й інтелектуальної основи праці під впливом НТР, значне ускладнення та збагачення її форм, характеру, змісту активізують чинники, що забезпечують подальший процес її усупільнення, зростання взаємозумовленості, взаємозалежності як різних видів і форм праці, так і різних суб'єктів економічної діяльності – носіїв здатності до праці.

Інформаційне суспільство, суть якого пов'язана як із розвитком інтелектуального потенціалу індивіда та суспільства, «здатністю трансформувати наукові знання у кінцевий продукт високих технологій», так і з динамізацією процесів виробництва в національному та глобальному масштабах, продукує кілька напрямів у розвитку системи потреб. З одного боку, це потреби народного господарства у знаннях, інтелектуальних технологіях, отже, у новому, інтелектуальному типі працівника, який може створювати та впроваджувати такі технології, забезпечуючи реально високий рівень конкурентоспроможності країни, галузі, окремого бізнесу; з іншого – це якісно нова система, тобто структура потреб самого працівника, оскільки перетворення високого професіоналізму окремих або небагатьох спеціалістів на масове явище за умов ринкової економіки та НТР веде до якісних змін соціального характеру, збагачення системи цілей діяльності багатьох найманих працівників, перетворення значної їх кількості на рівноправних і вільних партнерів бізнесу.

Високий рівень знань, самооцінки та відповідальності професіоналів формує нові потреби не лише економічного, а й соціального, духовного спрямування, пов'язані зі стрімким розвитком нового виду власності – інтелектуальної і, відповідно, з потребою використовувати цю власність у своїх інтересах в усіх сферах економічної та позаекономічної діяльності: у праці, в забезпеченні творчого її характеру, в прийнятті рішень, в управлінні, розподілі, конкурентній боротьбі за зміну свого соціального статусу, у забезпеченні політичної, економічної, екологічної, культурної та духовної безпеки, у чому і виявляється сутність соціалізації як суспільного, так і економічного життя.

На думку багатьох дослідників процесу сутнісних змін, що відбуваються в сучасній економічній системі під впливом розвитку технологічного способу виробництва, цивілізаційних чинників, наслідки усупільнення та соціалізації дістають прояв в економічному житті суспільства, насамперед у соціалізації відносин власності на засоби – у подоланні відчуження від них працівника внаслідок становлення таких інституціональних форм взаємодії суб'єктів господарювання, як виробнича демократія, участь в управлінні, у власності (акціонерні форми), у формуванні нової системи мотивації до праці, значне місце в якій посідають елементи підтримки та розвитку її творчого характеру, спрямованого на самореалізацію та розвиток індивідуума; в посиленні уваги до пошуку механізмів реалізації принципів не лише ринкової, а й соціальної справедливості, що виявляється у перерозподілі національного доходу з позицій гарантування позитивної динаміки зростання добробуту громадян.

За цих умов теоретичні та методологічні засади неокласицизму не можуть забезпечити всебічного сутнісного аналізу причин, чинників, наслідків якісних змін, що відбуваються у принципах та механізмах функціонування сучасної економічної системи. Політико-економічний аналіз таких змін, визначення закономірностей, чинників та інститутів, що регулюють їх прояв, використання та реалізацію в інтересах економічного та соціального розвитку суспільства, набуває дедалі більшого значення.

Отже, сучасна економічна наука сьогодні перебуває на початку нової доби синтезу, повернення до великомасштабного мислення, до загальної теорії, коли подолання безсуб'єктного, позаособистісного аналізу економічних процесів та явищ, орієнтація на створення людиноцентричного господарського механізму, сприйняття багатомірності та складності економічного життя, усвідомлення того, що різні підходи, школи, напрями визначають тільки його окремі сторони, а отже, правомірним є існування тенденції «руху до синтезуючого мислення», яка стає центральним, ключовим принципом економічних теоретичних досліджень.

Резюме

Однією з визначальних причин, які впливають на розвиток парадигми та предмета сучасних політико-економічних досліджень є, безперечно, динамізація процесів трансформації економічного та суспільного життя на планеті. Становлення інформаційного типу економіки та суспільства зумовлює якісні зміни не лише в усіх структурних елементах економічної системи, а й у всій системі важелів і чинників, які забезпечують її функціонування та розвиток. Такі зміни виявляються передовсім у збагаченні цілей економічного розвитку, соціалізації всіх інституціональних форм економічного життя. За цих умов змінюється парадигма методології дослідження економічних явищ і процесів, тенденцій їх розвитку у віддаленій перспективі.

Дослідження закономірностей становлення та трансформації людського в капітал соціальний, суті, змісту та інституціональних форм трансформації соціально-економічних відносин під впливом змін у технологічному способі виробництва, визначення тенденцій цього процесу, принципів формування моделей мотивації, що забезпечить соціально-економічний розвиток суспільства на перспективу є пріоритетами сучасної економічної науки.

Основні поняття та категорії

Економічна поведінка людини – прийняття рішень економічними агентами в процесі економічної діяльності.

Інститут – соціальне поняття, що відображає суспільні явища з позиції сприйняття їх людьми, та відповідна реакція людей на ці явища, що знаходить свій прояв у їхній поведінці, зумовленій традиціями, звичками, способом життя, ментальністю населення.

Інституціоналізм – напрям в економічній науці, предметом дослідження якого є економічні процеси в їх взаємозв'язку із соціальними, організаційними та іншими суспільними відносинами; досліджує вплив на економічний розвиток не лише економічних, а й позаекономічних чинників.

Інституціональне середовище – стан формальних і неформальних норм і правил, що структурують і регламентують взаємодії людей у різних сферах суспільного життя.

Конституційна економіка – економіка, здатна зупинити невтримне зростання державного апарату, поставити його під контроль з боку громадянського суспільства. Саме конституційна революція у демократичному суспільстві, на думку Дж. Б'юкенена, здатна привести до конституційної економіки, ліквідувавши «гру поза правилами» та забезпечивши «гру за правилами».

Концепція – система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів або єдиний, визначальний задум, провідна думка в розумінні певного соціально-економічного процесу чи явища.

Мотиви економічної поведінки – причини, внаслідок яких економічні агенти приймають рішення в процесі економічної діяльності.

Неокласицизм (неокласичний напрям) – напрям в економічній науці, предметом дослідження якого є збуджувальні мотиви, що впливають на поведінку «економічної людини» у сфері господарської діяльності, аналіз принципів ринкового ціноутворення, взаємодія попиту та пропозиції і чинники її регулювання.

Неокласичний синтез – напрям в економічній науці, предметом дослідження якого є умови та чинники забезпечення оптимального співвідношення стихійних сил ринку та державного регулювання з позицій забезпечення ефективної дії ринкових стимулів.

Раціональність – спроможність мислити і діяти, керуючись здоровим глуздом, що в економічному плані означає досягнення найкращого результату за допомогою наявних засобів або ж певного результату за допомогою найменшої кількості засобів.

Раціональний вибір – вибір оптимального варіанту з певної сукупності альтернативних варіантів.

Теорія суспільного вибору (Дж. Б'юкенен) – теорія, в основу якої покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів.

Контрольні питання

1. Сформулюйте основні відмінності нової політичної економії від класичної політичної економії.
2. У чому полягає специфіка предмета та методу конституційної політичної економії?
3. Назвіть найбільш характерні ознаки взаємозалежності політики та економіки як інституціональних форм суспільного розвитку.
4. Окресліть відмінні риси сучасної парадигми політико-економічних явищ.

5. Які явища, тенденції та інституціональні форми економічного життя в Україні потребують, на ваш погляд, саме політико-економічного дослідження? Чому?
6. Сформулюйте внутрішні причини, які зумовили поділ економічної теорії на два автономні напрями: політичну економію та неокласицизм.
7. Окресліть характер чинників соціально-економічного розвитку у ХХ ст., які викликали потребу розширення поля предмета політичної економії.

Список рекомендованих джерел

1. Абалкин Л. Экономическая теория на пути к новой парадигме // Вопросы экономики. – 1993. – № 1. – С. 22 – 29.
2. Баликоев В. З. Общая экономическая теория: учеб. для студентов, обучающихся по экон. специальностям. – 10-е изд., испр. / В. З. Баликоев. – М.: Омега-Л; Новосибирск: Сибир. соглашение, 2007.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999.
4. Бьюкенен Джеймс М. Конституциональная экономическая теория // Экономическая теория: пер. с англ. / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена; науч. ред. чл. – кор. РАН В. С. Автономов. – М.: ИНФРА М, 2004.
5. Зайцев Ю. К., Савчук В. С. Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства // Вчені зап.: збір. наук. пр. – К.: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2009. – Вип. 11. – С. 3 – 13.
6. Меньшиков С. М. Новая экономика. Основы экономических знаний: учеб. пособие. – М.: Междунар. отношения, 1999.
7. Негиши Т. История экономической теории: пер. с англ. – М.: АО «Аспект Прессе», 1995.
8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1997.
9. Нуреев Р. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора // Дж. М. Бьюкенен. Сочинения: пер. с англ. – (Нобелевские лауреаты по экономике.) – Т. 1 / Фонд экономической инициативы; гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др. – М.: Таурис Альфа, 1997.
10. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М.: Прогресс, 1995.
11. Парсонс Т. Мотивация экономической деятельности // Парсонс Т. О структуре социального действия / пер. с англ. – М.: Акад. Проект, 2000.
12. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2002.
13. Чекмарев В. В. Новая политическая экономия: истоки и итоги (Костромская инициатива): актовий докл. на теорет. семинаре «Дискуссионные проблемы современной обществоведческой и экономической мысли». Москва, 20 окт. 2009 г. / В. В. Чекмарев. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова: Центр обществ. наук. Режим доступа – <http://newpoliteconomyorg/publications/articles/86.Pdf>.
14. Шаститко А. Механизм обеспечения соблюдения правил: (эконом. анализ) // Вопросы экономики. – 2002. – № 1. – С. 32 – 49.

Розділ 2

ЦІЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЇХ ДОСЯГНЕННЯ

Глава 5

СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО, ЙОГО ЗМІСТ, ФУНКЦІЇ, ФАКТОРИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

5.1. Економічні потреби та економічні інтереси людини і суспільства, їх сутність, структура і функції.

5.2. Виробництво як спосіб, форма й умова задоволення потреб та інтересів. Суспільний продукт і його структура.

5.3. Фактори виробництва та їх розвиток у процесі еволюції людського суспільства.

5.4. Закон зростання потреб та розвиток системи мотивації до праці.

5.1. Економічні потреби та економічні інтереси людини і суспільства, їх сутність, структура і функції

Потреби людини і суспільства, як досить складна і багатогранна наукова проблема, вивчаються в економіці, психології, соціології, філософії, маркетингу. Тому існує безліч визначень потреби, але у більшості з них потребу зв'язують з відчуттям, бажанням індивідуум, колективом або товариством недостатності чого-небудь. Наприклад, одне з найбільш вдалих: «Загалом потреба – це бажання людини в будь-чому, що забезпечує її життєдіяльність та поліпшує її» [2, с. 39].

На думку автора, у визначенні слід підкреслити, що, окрім потреб окремого індивіда, людей взагалі, необхідно виділити потреби колективів, соціальних груп, населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти.

Потреба – це відчуття або усвідомлення нестачі в чомунебудь для забезпечення життєдіяльності і/або підвищення добробуту окремої людини, колективу людей, соціальної групи, населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти.

У цьому визначенні перераховані різні рівні, на яких у тій чи іншій мірі проявляються потреби людей, які є першоосновою формування потреб населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти.

Під **добробутом** розуміють забезпеченість населення необхідними матеріальними і духовними благами, послугами й умовами, що задовольняють його потреби. Він виражається системою показників, що характеризують якість життя.

Використовується безліч класифікаційних ознак потреб.

Передусім їх класифікують за суб'єктами та об'єктами.

Досить обґрунтована класифікація потреб за суб'єктами наведена в роботі [2, с. 39]:

- індивідуальні, колективні та суспільні;
- домогосподарств, підприємств і держави;
- суспільно-економічних класів і соціальних груп.

У цій класифікації виділені потреби окремої людини, потреби соціальних груп (потреби певного колективу або підприємства), потреби окремих класів людей (мільяртери; мільйонери; середній клас; люди, що знаходяться за межею бідності). В умовах глобалізації економіки, що відбувається, а також необхідності рішення надзвичайно актуальних екологічних та інших проблем світового рівня вважається доцільним збільшити перелік суб'єктів додаванням до потреб населення окремої країни потреб окремого об'єднання держав, світової спільноти.

Потреби окремої людини суб'єктивні. Вони часто суперечать суспільним потребам інших суб'єктів. Потреби населення окремої країни – це забезпечення обороноздатності; охорона природного довкілля; профілактика і лікування СНІДу, наркоманії, іграманії, алкоголізму, туберкульозу; охорона суспільного порядку; безкоштовна освіта, медичне обслуговування; відвідування музеїв, театрів тощо. Перераховані потреби можуть реалізовуватися тільки на регіональному, державному, міждержавному рівнях за рахунок бюджетів відповідних рівнів.

За об'єктами потреб виділяють:

- фізіологічні (їжа, вода, повітря, відпочинок, сприятливий температурний режим і т. п.);
- матеріальні (житло, одяг, побутовий інвентар, знаряддя праці, транспортні засоби, прикраси і т. п.);
- соціальні (спілкування, громадська діяльність, громадське визнання і т. п.);
- духовні (розширення кругозору, наукова й інша творча діяльність, створення прекрасного і т. п.).

Залежно від джерела задоволення виділяють економічні і неекономічні потреби. До **економічних потреб** відноситься ті, задоволення яких пов'язане із господарською діяльністю, з процесом виробництва матеріальних продуктів і послуг (їжа, одяг, побутовий інвентар, знаряддя праці, транспортні засоби, опалювання приміщень, медичні послуги тощо). **Неекономічні потреби** задовольняються за рахунок дарів природи (повітря, сонячне світло, сонячна енергія і т. п.). Економічні потреби є потужним стимулом участі людей у процесі суспільного виробництва з метою їх задоволення.

Залежно від зв'язку із процесом виробництва виділяють потреби:

- виробничі (устаткування, матеріали, сировина, енергоресурси);
- невиробничі (їжа, одяг, побутовий інвентар, знаряддя праці, транспортні засоби, прикраси, громадська діяльність, громадське визнання, наукова й інша творча діяльність, створення прекрасного тощо).

За відповідністю моральним засадам суспільства можна виділити потреби:

- що відповідають моральним засадам суспільства;
- аморальні, такі, що отримали форму залежностей (алкогольної, наркотичної, ігрової, нікотинової та інших). На жаль, у ринковій економіці вони часто стимулюються соціально безвідповідальними суб'єктами господарювання в гонитві за прибутком.

За черговістю задоволення розрізняють першочергові і другорядні потреби.

За можливістю задоволення в повному обсязі виділяють потреби:

- що задовольняються (першочергові потреби);
- що не задовольняються (другорядні потреби).

На рівень і структуру потреб людей впливають національні особливості, традиції, релігія, кліматичні і природні умови, рівень розвитку економіки країни проживання. Наприклад, у населення країн Африки значно менше потреб у теплом одязі і взутті, а також в опалюванні приміщень, ніж, наприклад, у населення України, Росії, Білорусі.

Широке визнання отримала класифікація потреб людини, запропонована американським психологом А. Маслоу, хоча, як і будь-яка інша класифікація, вона носить умовний характер. А. Маслоу, виділив п'ять груп потреб:

- фізіологічні потреби (їжа, вода, повітря, відпочинок, сприятливий температурний режим);

- потреби у безпеці, упевненості в майбутньому, відсутність війн, забрудненості природного середовища, насильства; гарантований дохід і місце роботи, соціальний захист тощо;
- соціальні потреби, потреби у відносинах приналежності (у родині, друзях, громадській діяльності, належності до якогось колективу, товариства і т. п.);
- потреби у повазі (у самоповазі, визнанні, схваленні родини, друзів, колективу, у високому соціальному статусі тощо);
- потреба в самореалізації, самоактуалізації (в освіті, спорті, особистісному зростанні, науковій та іншій творчій діяльності, створенні прекрасного, участі в художній самодіяльності тощо).

А. Маслоу вважав, що потреби мають ієрархічну структуру і задовольняються послідовно в тому порядку, в якому вони перераховані. Насправді це не завжди так, а швидше відповідає раціональній поведінці людини.

За мірою задоволення економічних потреб у певній країні за конкретний період часу виділяють:

- абсолютне (потенційно можливе) задоволення потреб, що визначається за умови повного й ефективного використання усіх факторів виробництва за відсутності безробіття;
- дійсно можливе задоволення потреби формується з урахуванням рівня використання усіх факторів виробництва, що фактично склався;
- платоспроможне (фактичне) задоволення потреб визначається за умови задоволення платоспроможного попиту населення.

Фактичне задоволення потреб відбиває досягнутий рівень їх задоволення.

Потреби задовольняються в процесі створення і споживання певних благ. **Благо** – це усе те, що може задовольнити якісь потреби людей, тобто вироблені продукти і послуги, а також дари природи.

Існує багато класифікаційних ознак благ. Так, залежно від джерела походження розрізняють економічні і неекономічні блага. **Економічні блага** – це матеріальні продукти і послуги, що створюються в процесі виробництва, а також вільний час працюючої людини. Їх кількість і доступність залежать від масштабів і ефективності виробництва в конкретній країні і/або в країнах-експортерах. **Неекономічні блага** – це дари природи, що є часто необмеженими, дармовими. До них відносять сонячне світло, сонячну енергію, енергію вітру, сніг, повітря, природну вологу і тому подібне.

Рівень задоволення потреб населення країни і його добробут знаходиться в прямій залежності від рівня розвитку економіки й ефективності соціально-економічної політики, що проводиться в країні. Розрив за рівнем задоволення потреб населення між країнами величезний. Так, у 2011 р. у США на 1000 осіб, здатних за віком управляти автомобілем, доводилося більше 900 машин, в Західній Європі – більше 600, а в Індії – менше 10. На одне американське домогосподарство припадає в середньому більше двох телевізорів, тоді як у Ліберії і Уганді телевізор є менше, ніж в одному домогосподарстві з десяти [4].

Потреби людей є джерелами економічних інтересів. **Економічний інтерес** – це прагнення до якнайповнішого і найефективнішого задоволення усвідомлених економічних потреб окремої людини, колективу, соціальної групи, населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти. Між економічними інтересами перерахованих суб'єктів, як правило, існують суперечності. Як відомо, суперечності є двигуном прогресу. В умовах капіталізму особливо гострими бувають суперечності між інтересами людей різних класів: мільярдери; мільйонери; середній клас; люди, що знаходяться за межею бідності. Це призводить до серйозних конфліктів між ними, які в умовах сучасної кризи стали дуже частими навіть у промислово розвинених країнах. Наприклад, у США у вересні 2011 р. зародився рух під девізом «Захопимо Волл-стріт», який швидко поширився на багато інших держав. Масові страйки робітників і службовців, маніфестації спричиняють величезні збитки економіці країни. Але

робітники і службовці, як правило, домагаються повного або часткового задоволення своїх вимог. Велику роль у вирішенні таких конфліктів відіграє уряд країни і профспілки.

У будь-який момент часу найбільш різноманітні і великі потреби, а отже, й економічні інтереси існують на рівні окремих людей. Проте суспільні інтереси на рівні окремого регіону, країни, певного об'єднання держав, світової спільноти вимагають, наприклад, здійснення заходів із захисту довкілля, з подолання наслідків стихійних лих. Для цього виділяються великі ресурси, що знижує можливості задоволення потреб окремих людей і суперечить їх економічним інтересам, хоча і спрямовано на створення громадських благ. При цьому наводяться дані, що на жителя країни з дуже високим рівнем задоволення потреб припадає в 30 разів більше викидів діоксиду вуглецю, ніж у країні з низьким рівнем задоволення потреб.

Це є однією з причин виникнення сумнівів серед економістів у доцільності економічного зростання для країн, що досягли високого добробуту населення і передусім для США. Як другий вагомий аргумент висувається твердження, що саме економічне зростання не розв'яже проблему бідності, оскільки вона є проблемою розподілу, а не виробництва [5, с. 391 – 392]. Аргументи дуже переконливі на користь, можливо, не повної відмови від економічного зростання, але його обмеження з урахуванням обмеженості багатьох природних ресурсів (нафта, природний газ, питна вода, корисні копалини) і необхідності піклуватися про майбутні покоління людей.

Наприклад, Кіотський протокол був підписаний у м. Кіото (Японія) у кінці 1997 р. на додаток до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, а потім ратифікований більшістю країн світу. У ньому країни визначили для себе зобов'язання по обмеженню або скороченню викидів на період з 1 січня 2008 р. по 31 грудня 2012-го. За цей період планувалося понизити сукупний рівень викидів шести типів газів на 5,2 % у порівнянні з 1990 р. Не підписали протокол тільки Андорра, Афганістан, Ватикан, Сомалі, Сан-Марино.

До кінця 2009 р. протокол був ратифікований 192 країнами, на які сумарно доводиться 63,7 % загальносвітових викидів. Але при цьому США не ратифікували цей протокол, а Канада вийшла з нього, хоча на ці країни припадає значна доля загальносвітових викидів парникових газів.

На конференції ООН зі зміни клімату в 2011 р. була досягнута домовленість про продовження дії Кіотського протоколу до прийняття нової угоди. Кіотський протокол став першою глобальною угодою про охорону довкілля, яка ґрунтується на ринковому механізмі міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів [6].

Досягнутий рівень задоволення економічних потреб значною мірою визначає добробут населення країни. Добробут відбиває забезпеченість населення необхідними послугами, матеріальними і духовними благами. Він вимірюється показниками, що характеризують рівень життя населення.

Серед таких показників можна використати індекс людського розвитку (ІЛР), розроблений ООН, що отримав широке визнання. При підрахунку ІЛР враховуються три показники: рівень валового національного доходу (ВНД) на душу населення країни в доларах США; середня очікувана тривалість життя; рівень грамотності громадян (середня кількість років, витрачених на навчання і очікувана тривалість навчання).

Так, за даними за 2011 р., зі 187 країн світу Україна виявилася на 76-му, Білорусь – на 65-му, Російська Федерація – на 66-му, Куба на 51-му місці [7]. Середня очікувана тривалість життя в Україні в 2010 р. знизилася до 74 років проти 77 років у 1990 р., а рівень ВНД – до 6530 дол. проти 8020 дол. у 1990 р.

Для порівняння, у 1990 р. колишній СРСР посідав 33 місце у світі. Як бачимо, жодна з перелічених вище найбільш розвинених республік колишнього СРСР за 20 років самостійного розвитку не змогла навіть наблизитися до результату 1990 р. Доводиться констатувати, по суті,

негативну соціально-економічну ефективність ринкового реформування економіки в нашій країні та в деяких інших колишніх республіках СРСР за минулі 20 років.

У 2011 р. найвищі індекси розвитку людського потенціалу мали: Норвегія – 1-ше, Австралія – 2-ге, Нідерланди – 3-тє, США – 4-те місце.

5.2. Виробництво як спосіб, форма й умова задоволення потреб та інтересів. Суспільний продукт і його структура

Економічні потреби населення будь-якої країни в умовах товарного виробництва задовольняються тільки за рахунок господарської діяльності, функціонування суспільного виробництва в цій країні і в країнах-експортерах. Це спонукає людей до прямої або непрямой участі у виробництві.

Виробництво – це керований людьми процес, спрямований на забезпечення ефективної взаємодії усіх його факторів з метою виготовлення матеріальних і нематеріальних благ (продуктів) для задоволення індивідуальних і суспільних потреб. Продукти за різними класифікаційними ознаками розділяються на групи. Наприклад, в залежності від подальшого призначення виділяють дві групи:

- продукти виробничого призначення;
- продукти споживчого призначення.

Продукти виробничого призначення (засоби виробництва, предмети праці, енергетичні ресурси) використовують в процесі виробництва, а продукти споживчого призначення призначені для особистого споживання або використання у домогосподарстві. Багато видів продуктів і послуг мають замітники (субститути), тобто здатні замінювати один одного, виконуючи ідентичні функції, задовольняючи ті самі або схожі потреби. Наприклад, потребу людини у білках можна задовольнити споживанням м'яса, риби, хліба, квасолі тощо.

Продукти виробничого і споживчого призначення за матеріально-речовим складом можна поділяти на матеріальні продукти, послуги, об'єкти інтелектуальної власності (винаходи; корисні моделі; твори літератури, мистецтва і науки; комп'ютерні програми; бази даних). В економічній літературі об'єкти інтелектуальної власності відносять до послуг, тобто всі продукти поділяють на матеріальні продукти та послуги.

На думку більшості економістів, і це відбито в документах ВТО та інших міжнародних організацій, відмінною рисою послуг є її нематеріальний характер. У той самий час деякі автори виділяють матеріальні послуги, наприклад, перевезення вантажів, прання білизни, виконання будівельних, монтажних, земляних, ремонтних робіт.

Слід зазначити, що в економічній літературі для позначення матеріальних продуктів виробництва помилково широко використовується термін «товар», хоча під товаром слід розуміти все, що вироблено для продажу на ринку та може задовольнити потреби, тобто матеріальні товари і послуги.

Будь-якій продукт виробництва (матеріальний продукт чи послуга) характеризується певною корисністю. Корисність продукту виробництва – це його здатність задовольняти певні потреби людей. Наприклад, за допомогою легкового автомобіля задовольняється потреба в пересуванні. Для оцінки його корисності використовуються найбільш важливі характеристики: надійність, економічність, довговічність, безпека, швидкість, колір, форма, оформлення салону тощо. Детальніше блага і їх корисність будуть розглянуті у главі 8.

Залежно від продуктів, що виробляються, виділяють виробництво матеріальне і нематеріальне. **Виробництво матеріальне** – це виробництво матеріальних продуктів. **Нематеріальне виробництво** – це виробництво послуг, включаючи й об'єкти інтелектуальної власності.

Виробництво носить суспільний характер, оскільки навіть окремих виробників продуктів або послуг, фермер в умовах товарного виробництва бере участь у суспільному розподілі праці. Оскільки задовольняти індивідуальні і суспільні потреби необхідно постійно, то і суспільне виробництво функціонує безперервно. Суспільне виробництво як постійно функціонуючий і поновлюваний процес має назву **суспільного відтворення**. Матеріальні продукти, що виробляються, поділяють на продукти проміжного і кінцевого споживання. Продукт, який потребує подальшої переробки, є продуктом проміжного споживання. Наприклад, з борошна потім випікають хліб, з тканини шують костюми, сукні, верхній одяг і тому подібне, з металу виробляють машини побутового і виробничого призначення.

Сукупність вироблених у країні за певний період матеріальних і нематеріальних продуктів виробничого і споживчого призначення формує суспільний продукт.

У процесі функціонування суспільного відтворення **суспільний продукт** проходить чотири послідовні **стадії**: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Ці стадії тісно пов'язані між собою і взаємодіють. Головну роль відіграє стадія виробництва, на якій і створюється суспільний продукт.

На стадії розподілу визначаються частки окремих осіб, колективів, класів у виробленому громадському продукті. Кожній економічній системі, а в її рамках – кожній існуючій моделі – властивий свій спосіб розподілу створюваного суспільного продукту. Він залежить від рівня соціальної спрямованості економіки і визначається існуючими законами та нормативними актами щодо розміру мінімальної оплати праці, податків на доходи громадян і майно, розміру пенсій, стипендій студентів, соціальних виплат і тому подібне. Від способу розподілу створюваного суспільного продукту залежить рівень стимулів працівників до трудової і ділової активності і продуктивності праці.

Продуктивність праці – це результативність, ефективність конкретної праці за одиницю часу (рік, місяць, доба, година). Наприклад, річна продуктивність праці на будь-якому вітчизняному підприємстві визначається за формулою:

$$ПП = \frac{РП}{Ч_p}, \quad (5.1)$$

де ПП – продуктивність праці; грн / особу за рік;

РП – річний обсяг реалізованих матеріальних продуктів і послуг у діючих цінах без ПДВ і акцизного збору, грн;

Ч_p – середньооблікова чисельність працівників за рік, осіб.

Реалізованою вважають продукцію, яку відпустили споживачам, а вони її сплатили.

Стадія обміну обумовлена існуванням суспільного розподілу праці за видами економічної діяльності. В кожній з них виробляється визначений порівняно вузький набір матеріальних або нематеріальних благ. Наприклад, основними продуктами металургійної промисловості є чавун, сталь листовая, профільний прокат, а споживає галузь продуктів багатьох інших галузей промисловості. Тому працівники, зайняті в кожному з видів економічної діяльності, для задоволення своїх потреб потребують матеріальних або нематеріальних благ підприємств багатьох інших видів економічної діяльності. Таким чином, без здійснення обміну виробленими продуктами через реалізацію одних і придбання інших неможливе функціонування суспільного виробництва.

Завершальною стадією руху суспільного продукту, що постійно повторюється, є споживання з метою задоволення особистих, колективних і суспільних потреб, хоча воно існує

вже на стадії виробництва у вигляді споживання продуктів виробництва, а також споживання матеріальних або нематеріальних благ працівниками, що зайняті виробництвом. На стадіях обміну і споживання виявляється остаточно якість вироблених матеріальних та нематеріальних благ, а також відповідність суспільного продукту та його структури першочерговим потребам. Відповідна інформація про це надходить на стадію виробництва для прийняття адекватних управлінських рішень.

Суспільний продукт і його структура. В результаті функціонування суспільного виробництва впродовж певного періоду часу (місяця, року і т. д.) створюється суспільний продукт у вигляді матеріальних і нематеріальних економічних благ споживчого і виробничого призначення. Суспільний продукт оцінюється в натуральних і вартісних показниках. **У натуральній формі** суспільний продукт є кількістю вироблених за певний період матеріальних і нематеріальних благ, у тому числі засобів виробництва (машин і устаткування виробничого призначення, комп'ютерів, сталі, чавуну, тканин різних видів і тому подібне), енергетичних ресурсів, предметів споживання (м'яса різних видів, риби, овочів, фруктів тощо), озброєнь, кількість перевезених пасажирів і вантажів різними видами транспорту, кількість вироблених послуг інших видів і так далі).

Проте сукупний об'єм виробленого за певний період часу суспільного продукту можна визначити тільки **у вартісній формі**, оскільки тільки за допомогою поточних (діючих) і постійних цін (ціни року, прийнятого за базовий) можна в грошовому вираженні порівняти цінності різноманітних матеріальних і нематеріальних продуктів (благ), що входять до його складу.

У колишньому СРСР для вартісної оцінки об'ємів і динаміки суспільного продукту, що створюється у сфері матеріального виробництва, використовувалася система балансу народного господарства. Нині Україна, як і більшість країн світу, для вартісної оцінки об'ємів і динаміки суспільного продукту, що створюється в сфері не лише матеріального виробництва, але і послуг, використовують Систему національних рахунків (СНР), засновану на міжнародному стандарті ООН, переглянutoму в 2008 р.

Наприклад, з 1990 по 2008 рік частка машинобудування в структурі промислового виробництва України знизилася з 31 до 14 %, а чорної металургії збільшилася з 11 до 27 % [14].

Це свідчить про негативну тенденцію скорочення частки високотехнологічної продукції в суспільному продукті на користь продукції низькотехнологічної, виробництво якої пов'язане з великим забрудненням довкілля.

Відомо, що в промислово розвинених країнах з ринковою економікою в суспільному продукті переважає частка послуг і знижується частка продукції промислового виробництва інших матеріальних благ. Так, за даними Міжнародного валютного фонду, за 2010 р. частка промислової продукції виробництва склала 22,1 %, а послуг у структурі суспільного продукту США – 76,8 % [8].

Збільшується частка послуг у структурі суспільного продукту України. Наприклад, за даними за 2009 р. у структурі суспільного продукту частка продукції сільського господарства – дорівнювала 10 %, промисловості – 31,2 %, а сфери послуг – 58,8 % [14]. Йозеф Шумпетер вважав, що домінування сектору послуг у структурі суспільного продукту (більше 50 %) є характерним для постіндустріальних економік. Цей висновок справедливий при належному розвитку і виробництві матеріальних продуктів. Але, на жаль, така структура суспільного продукту України досягнута за рахунок деградації промисловості і насамперед машинобудування, а також сільського господарства. Так, з 1991 р. у Харкові зникли такі відомі машинобудівні підприємства, як «Серп і молот», «Харківський завод тракторних двигунів», а «ХТЗ» різко скоротив обсяги виробництва. Нині трактори і двигуни до них в основному імпортуються в Україну. Водночас з'явилося декілька великих міських ринків. Тільки на ринку «Барабашово»,

найбільшому промислово-речовому ринку східної Європи, зайняті більше 60 тис. осіб. Торгують там переважно продукцією зарубіжного виробництва. Безробіття вигнало на цей ринок і колишній персонал перелічених вище й інших машинобудівних заводів. Економіка країни від цього тільки втратила.

Використання інформації СНР дозволяє робити міжнародні зіставлення. Більш детально система національних рахунків буде розглянута в наступних главах.

5.3. Фактори виробництва та їх розвиток у процесі еволюції людського суспільства

Для забезпечення процесу виробництва на підприємстві будь-якого виду економічної діяльності (промислового, сільськогосподарського, транспортного тощо) в сучасних умовах використовують такі **фактори виробництва**:

- природні ресурси (земля, корисні копалини, нафта, газ, ліс тощо);
- людські ресурси (робоча сила);
- засоби виробництва, які включають предмети праці (сировина, матеріали) і засоби праці (технологічне устаткування, ЕОМ, виробничі будівлі тощо);
- паливно-енергетичні ресурси;
- підприємницькі здібності;
- науково-технічний прогрес;
- інформація.

Перші два фактори виробництва в економічній літературі називають скорочено відповідно «земля» і «робоча сила». Робоча сила – це сукупність фізичних, розумових здібностей, знань, навичок, компетентностей, які має людина-працівник. Поняття «робоча сила» відбиває потенційну здатність людини до праці. **Праця** – це процес реалізації людиною своїх здібностей до праці при прямій або непрямій участі у виробництві матеріальних і/або нематеріальних благ. Рівень реалізації людиною своїх здібностей до праці сильно залежить від матеріальної і моральної його зацікавленості й умов праці.

Характер виконуваної праці залежить від виду економічної діяльності, до якої відноситься підприємство, а також посади і виконуваних функцій працівника. Наприклад, праця шахтаря вимагає, крім професійних, високих фізичних здібностей, а праця директора шахти – крім високих підприємницьких – високих розумових здібностей.

Робочу силу вважають особистою, а засоби виробництва – речовим фактором виробництва. Носій робочої сили – людина, яка має певні фізичні і розумові здібності – має необхідні знання, навички, компетенції для виконання покладених на нього обов'язків. Він є головним фактором виробництва. Якість персоналу і людських ресурсів конкретного підприємства визначається якістю робочої сили усіх його працівників: від генерального директора до вахтера. **Персонал підприємства** – це сукупність постійних працівників, які отримали необхідну професійну підготовку.

Персонал і працівники, які працюють тимчасово на основі контракту, становлять людські (трудові) ресурси підприємства. Від якості людських ресурсів залежить ефективність діяльності і подальшого розвитку будь-якого підприємства. Навіть найсучасніші і найефективніші засоби праці при низькій якості організації їх використання і обслуговування працівниками підприємства виявляться збитковими. Загальновідомо, що людські ресурси є головною цінністю будь-якого підприємства.

З предметів праці виготовляються матеріальні продукти або вони використовуються для надання послуг. За допомогою засобів праці виробляють продукти і послуги або забезпечують необхідні умови праці.

Сукупність всіх факторів виробництва на чолі з людськими ресурсами представляє **продуктивні сили суспільства**. Рівень розвитку продуктивних сил значною мірою визначає ефективність суспільного виробництва.

Продуктивні сили і виробничі відносини безперервно розвиваються.

А. Сміт, а потім К. Маркс обґрунтували, що суспільний розподіл і кооперація праці забезпечують зростання її продуктивності. Відбувається це за рахунок виробництва меншої кількості видів продуктів у великих об'ємах, вужчої спеціалізації працівників на виконанні певних операцій, більш широкого застосування досконалих методів організації виробництва, машин, устаткування і технологій.

А. Сміт у роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) навів такий приклад. В одній з мануфактур десять працівників, кожен з яких виконує тільки певні виробничі операції, випускали на день 48 тис. шпильок. Якби вони працювали поодиночці і кожен не спеціалізувався би на певній операції, то він зміг би виготовити не більше 20 шпильок на день. Отже, розподіл і кооперація праці в цьому випадку забезпечили підвищення її продуктивності в 240 разів (48 000: 200).

К. Маркс запропонував розрізнити загальний, частковий і одиничний розподіл праці. Нині в кожній країні в результаті загального розподілу праці виділяють великі сфери економічної діяльності: промисловість, сільське господарство, будівництво;

транспорт і зв'язок; торгівля, громадське харчування, охорона здоров'я; освіта, культура, мистецтво, наука та інші. Частковий розподіл праці полягає в розподілі великих сфер економічної діяльності на галузі. Наприклад, промисловість України включає такі галузі: машинобудування і металообробка; легка; харчова; паливна; чорна металургія; виробництво будматеріалів; хімічна і нафтохімічна; лісова і деревообробна промисловість; електроенергетика й інші. Потім галузі поділяються на підгалузі. Так, машинобудування і металообробка включає важке машинобудування, сільськогосподарське, транспортне і т. ін. До часткового розподілу праці відносять і розподіл кожної підгалузі промисловості на підприємства. Окрім галузевого, існує територіальне розділення в рамках кожної країни, а також і міжнародне.

Одиничний розподіл праці полягає у виділенні усередині кожного підприємства окремих цехів, відділів, служб, що спеціалізуються на певних видах діяльності.

Раціональний розподіл і кооперація праці сприяють підвищенню її продуктивності. У міру розвитку продуктивних сил відбувається збільшення кількості галузей і підгалузей народного господарства, а також підприємств.

В Україні з 01.01.2012 р. введена в дію нова «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД), розроблена Держспоживстандартом України. КВЕД є національною класифікацією, ідентичною базовій міжнародній статистичній «Класифікації видів економічної діяльності ЄС, – НАСЕ». Згідно з КВЕД, в Україні виділені 38 великих сфер економічної діяльності.

Важливу роль у процесі виробництва відіграють **засоби праці**. До їх складу входять машини й устаткування; вимірювальні і регулюючі прилади і пристрої; обчислювальна техніка; транспортні засоби, трубопроводи, нафтопроводи, газопроводи, будівлі виробничого призначення; споруди (тунелі, естакади). Склад засобів праці також сильно залежить від виду економічної діяльності, до якої відноситься підприємство. Наприклад, у комерційних банках серед машин переважають комп'ютери, а на машинобудівному заводі – верстати і технологічне устаткування. Засоби праці в грошовій формі в сучасній економічній літературі називають основним капіталом. **Предмети праці** включають сировину і матеріали, з яких виготовляються продукти або які використовують для надання послуг. Сировина – це предмети праці, що подавалися раніше дії праці і призначені для подальшої переробки.

При цьому розрізняють:

- первинну сировину: здобуту залізну руду, цукровий буряк, бавовну-сирець тощо;

- вторинну сировину – вироби, що зробилися непридатними і підлягають переробці (металобрухт, макулатуру тощо).

Матеріали – це предмети праці, які піддавалися переробці на даному або іншому підприємстві. Матеріали поділяють на основні і допоміжні. Основні матеріали входять до складу продукту, що виробляється. Допоміжні матеріали використовуються для забезпечення нормального ходу виробничого процесу. Так, як основні матеріали на машинобудівних підприємствах використовуються різні метали, з яких виготовляють машини, прилади, устаткування, а на швейній фабриці – різні тканини, з яких шують, наприклад, костюми, сукні і тому подібне. Як один з видів допоміжних матеріалів на обох підприємствах використовуються мастильні матеріали для технічного догляду за устаткуванням. Предмети праці в грошовій формі представляють значну частину оборотного капіталу виробничого підприємства.

Важливу роль як фактор виробництва грають паливно-енергетичні ресурси. До них відносяться сукупність різних видів палива й енергії: електроенергія теплових, атомних і гідроелектростанцій, інші види енергії, нафтопродукти, газ, біопаливо, вугілля, торф, а також місцеві види палива. Частина з них в Україні добувається і/або виробляється, а частина імпортується. Так, для приведення в дію засобів праці найчастіше використовують електричну енергію або нафтопродукти, газ, біопаливо. Паливно-енергетичні ресурси використовуються і для забезпечення інших виробничих потреб, а також для обігріву й обслуговування будівель. Обмеженість природних запасів нафти, газу, кам'яного вугілля і високі ціни на них, а також недостатня безпека ядерних електростанцій стимулюють використання альтернативних паливно-енергетичних ресурсів.

У процесі еволюції людського суспільства удосконалюються всі фактори виробництва. Особливо швидко це відбувається в умовах сучасної науково-технічної революції. З'являються нові види штучних матеріалів із задалегідь заданими властивостями, які за якісними характеристиками перевершують ті, що раніше використовувалися. У США, Росії, Україні й інших країнах за допомогою нанотехнологій створені нові матеріали, які в два рази міцніші за метал і в декілька разів легші.

Освоюються й постійно вдосконалюються альтернативні паливно-енергетичні ресурси на основі використання водню, енергії сонця, вітру, біопалива, припливів і відливів тощо. Їх використання не лише збільшує паливно-енергетичні ресурси країни, але й істотно зменшує забруднення довкілля.

У США, наприклад, нині функціонують сонячні теплові електростанції загальною потужністю більше 400 мегават, які економлять 2,3 млн барелей нафти на рік у порівнянні із звичайними тепловими і не забруднюють довкілля. Введена в експлуатацію у 2007 р. в Іспанії сонячна теплова електростанція також економить паливо і скорочує викиди окису вуглецю в атмосферу на 18 тис. тонн на рік у порівнянні зі звичайною тепловою. Наприкінці 2011 р. в Україні введено в експлуатацію 80-мегаватну сонячну електростанцію в селі Охотникове (Крим), а на початку 2012 р. – найбільшу в світі 100-мегаватну в селі Перове. Вона в порівнянні із тепловою станцією дозволяє скоротити викиди окису вуглецю на 105 тис. тонн на рік [15].

У недалекій перспективі очікується освоєння виробництва силових агрегатів на основі водневих паливних елементів.

За даними компанії General Motors (GM), автомобілі на водневих паливних елементах коштуватимуть не дорожче від своїх бензинових і дизельних суперників, як тільки світовий обсяг випуску водневих машин досягне 1 мільйона штук. Вважають, що нинішні гібридні машини (бензин плюс електрика) і автомобілі на біопаливі – лише проміжна стадія на шляху до екологічно чистих водневих автомобілів. Поява автомобілів на водневих паливних елементах забезпечить не лише збільшення паливно-енергетичних ресурсів, але й великі економічні, соціальні й екологічні корисні результати. Повністю буде розв'язана проблема забруднення

повітря автомобілями та іншими машинами, раніше заснованими на використанні бензинових і дизельних двигунів.

Прискорюється освоєння у виробництві нових досконаліших і ефективніших засобів праці, що дозволяють автоматизувати процес виробництва й управління, підвищити продуктивність праці, вивільнити працівників (гнучкі виробничі системи, робототехнічні комплекси). Це призводить до прискорення морального старіння діючих засобів праці і швидшій і ефективнішій їх заміні досконалішими.

На думку автора, моральне старіння засобу праці – це зниження його техніко-економічного рівня і конкурентоспроможності через появу в світі досконаліших і більш економічних, підвищення вимог екологічних і соціальних стандартів, неможливості або недоцільності їх використання для випуску нової продукції, а іноді й через вичерпання природних запасів деяких видів мінеральної сировини і палива. До морального старіння схильні усі види засобів праці, але більшою мірою морально старіють машини і прилади. Моральне старіння засобів праці може статися на будь-якій стадії їх життєвого циклу, починаючи з проектної.

Для управління сучасною технікою потрібна висока кваліфікація обслуговуючого персоналу. Тому нині швидко підвищуються вимоги до рівня освіти, до розумових здібностей, знань, кваліфікації та інтелекту працівників, володіння комп'ютерною технікою й інформаційними технологіями.

Слід враховувати, що **людські ресурси** (робоча сила) і засоби праці є взаємозамінними факторами виробництва. Тому в промислово розвинених країнах скорочується чисельність працівників, зайнятих у виробничій сфері, а з'являється можливість збільшувати чисельність працівників у сфері послуг. Підприємницькі здібності людини визначаються сукупністю її професійних і особових якостей, що дозволяють організувати високоефективну роботу колективу працівників, визначати на перспективу правильні відповіді на питання: що робити і в якій кількості? Як робити? Для кого робити? Це дозволяє забезпечити ефективний розвиток підприємства, своєчасно враховуючи зміни кон'юнктури ринку і запитів споживачів, впроваджуючи новітню техніку і технологію, нові продукти і нові методи організації виробництва; мінімізуючи ризики господарської діяльності. Водночас помилково зв'язувати підприємницькі здібності тільки з ринковою економікою. Вони властиві окремим працівникам і в умовах інших економічних систем, у тому числі і планової економіки. Про це нині переконливо свідчить досвід Китаю та В'єтнаму, де підприємництво активно стимулюється органами державного управління.

Науково-технічний прогрес (НТП) – це єдиний взаємообумовлений розвиток науки і техніки з метою кращого задоволення особистих і громадських потреб. У результаті НТП створюються нові матеріальні і нематеріальні блага, досконаліша й ефективніша техніка і технології, методи організації виробництва. Перелічені вище досягнення НТП часто називають інноваціями. Науково-технічний прогрес з високими темпами розвитку науки і техніки дістав назву «науково-технічна революція».

Стимулюванню розвитку науки і техніки приділяють багато уваги органи державного управління розвинених країн, оскільки від його темпів залежить рівень продуктивних сил і задоволення потреб населення.

Важливим економічним ресурсом є **інформація** про кон'юнктуру відповідного ринку й очікувані тенденції її зміни, про рівень задоволення запитів споживачів, про новітні досягнення вітчизняної і зарубіжної науки, техніки й інформаційних технологій, про очікувані зміни законодавства країни базування і країн, у яких є або будуть партнери підприємства. Своєчасне отримання і обґрунтоване використання такої інформації дозволяє приймати управлінські рішення по ефективному розвитку підприємства.

Як буде показано в підрозділі 5.4, у будь-якій країні завжди існує перевищення сумарних особистих і суспільних потреб за певний період над можливістю їх задоволення через

обмеженість економічних і природних ресурсів. Тому постійно на рівні держави, регіону, кожного підприємства виникає проблема вибору: які потреби слід задовольняти в першу чергу, щоб забезпечити максимальну соціально-економічну ефективність використання обмежених ресурсів.

5.4. Закон зростання потреб та розвиток системи мотивації до праці

Вивчення й узагальнення ученими-економістами багатолітнього досвіду економічного розвитку багатьох країн дозволило відкрити загальний економічний закон підвищення потреб. Він свідчить про те, що у міру економічного й духовного розвитку суспільства відбувається підвищення потреб як у кількісному, так і в якісному плані. На жаль, зростанню потреб у кількісному плані сприяє також і широко практикована в гонитві за прибутком виробниками і торговими організаціями недоброчесна реклама. Вона навмисно вводить в оману споживачів відносно якості рекламованих товарів і послуг. Використовуваний у Німеччині, США і деяких інших країнах нейромаркетинг переслідує мету нав'язати клієнтові будь-яку купівлю, впливаючи на його психіку, органи почуття.

Закон підвищення потреб відбиває постійний взаємозв'язок і взаємообумовленість між виробництвом, споживанням й економічним і духовним розвитком суспільства. Початковим орієнтиром розвитку виробництва є особисті і суспільні потреби, оскільки виробляти слід тільки ті економічні блага, в яких є першочергові потреби. Виробництво, задовольняючи існуючі потреби, постійно розвиває і створює нові види матеріальних і нематеріальних благ, які стимулюють появу нових потреб, які відбивають рівень економічного й духовного розвитку суспільства. Наприклад, в 1970-х рр. американське мале підприємство APPLE розробило і запропонувало ринку перші персональні комп'ютери, в успіху яких сумнівався багато хто. Але дуже швидко ці багатофункціональні пристрої отримали широке поширення і стали успішно задовольняти нові індивідуальні, колективні й громадські потреби. Для забезпечення їх широких можливостей виникла потреба у виробництві програмного забезпечення, принтерів, сканерів, звукових колонок, фотокамер, створення Інтернету. Нині APPLE є дуже великою компанією, ринкова вартість якої в лютому 2012 р. наблизилася до 500 млрд доларів. Причому всього за 40 днів після оголошення компанією про терміни появи нової версії планшетника iPad вона збільшилася на 100 млрд доларів. Тільки три компанії США свого часу досягали цього рубежу: Cisco, Microsoft і Intel.

У міру соціально економічного розвитку суспільства, змінюється структура потреб: деякі потреби старіють, з'являються нові, але ще швидше удосконалюються засоби їх задоволення. Наприклад, постійно скорочуються терміни освоєння нових моделей комп'ютерної і побутової техніки, технологічного устаткування тощо.

Одночасно слід враховувати, що розвиток виробництва збільшує його потреби у споживанні факторів виробництва. Тому у будь-якій країні завжди існує розрив між потребами населення і можливістю їх задоволення через обмеженість економічних і природних ресурсів. Економічні потреби безмежні, а виробничі ресурси – обмежені. У результаті виникає проблема вибору: які матеріальні продукти і послуги і в якому обсязі потрібно виробляти в певний період часу для кращого задоволення першочергових потреб.

Сутність проблеми вибору зазвичай демонструють за допомогою спрощеної моделі, яка отримала назву кривої виробничих можливостей (рис. 5.1). Подібні моделі розглядалися в роботах П. Самуельсона [9] і багатьох інших відомих зарубіжних і вітчизняних економістів.

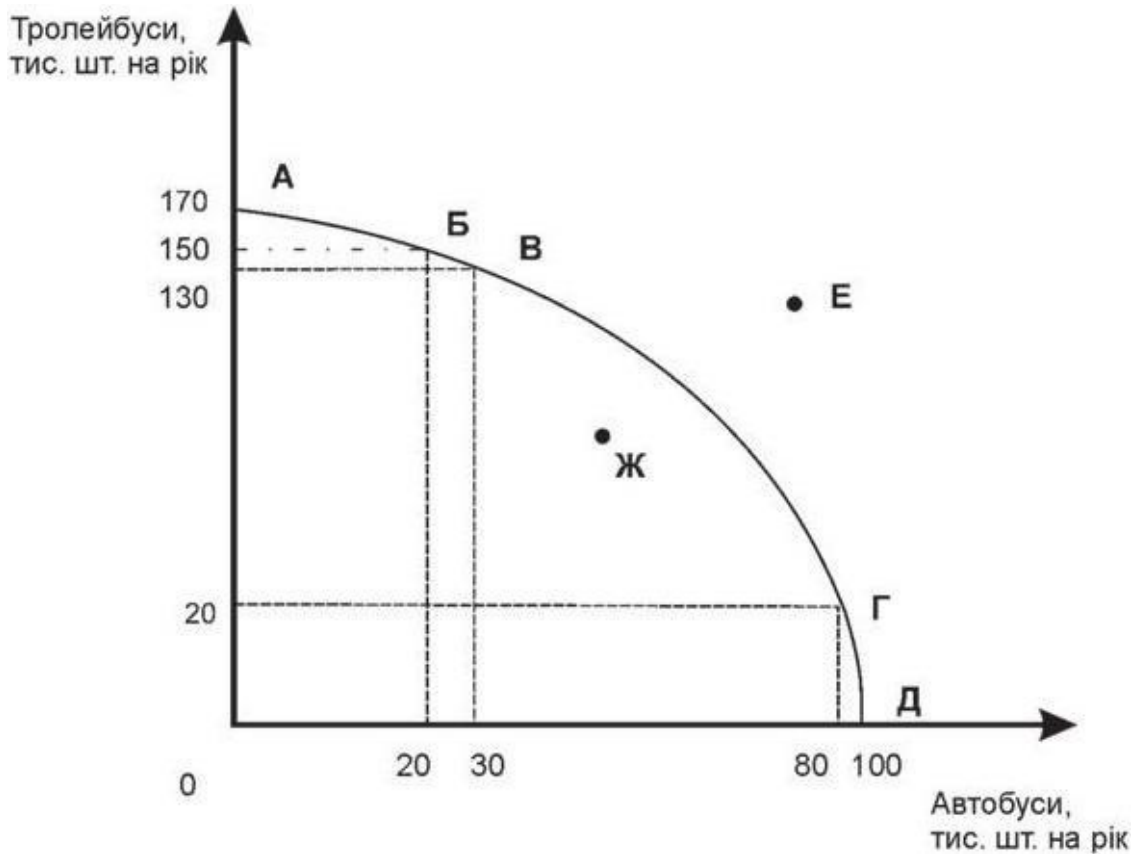

Рис. 5.1. Крива виробничих можливостей

Виробнича можливість – це максимально можливе виробництво матеріальних продуктів і послуг у країні за короткостроковий період за умови максимально ефективного використання сучасних технологій і наявних ресурсів, тобто немає безробіття.

На рис. 5.1 зображено криву виробничих можливостей річного виробництва тролейбусів і автобусів. Точки Б, В, Г відбивають можливі максимальні обсяги виробництва і автобусів, і тролейбусів. Наприклад, у точці Б максимально можливий річний випуск тролейбусів – 150 тис. штук, а автобусів – 20 тис. штук. Відповідно в точках В і Г максимальні річні випуски автобусів складають 30 і 80 тис. штук, а тролейбусів відповідно 130 і 20 тис. штук на рік. А точки А і Д відповідають максимально можливим річним об'ємам виробництв або тільки тролейбусів (170 тис. штук), або тільки автобусів (100 тис. штук). Точка Е, яка знаходиться вище кривої виробничих можливостей показує нереальне співвідношення обсягів виробництва тролейбусів і автобусів через обмеженість ресурсів за цей короткостроковий період, тобто вона відображає перевищення виробничих можливостей. А точка Ж відображає варіанти річного виробництва тролейбусів і автобусів при неповному і неефективному використанні виробничих можливостей. Як видно з кривої виробничих можливостей, збільшення річного виробництва тролейбусів викликає необхідність скорочувати річні обсяги випуску автобусів і навпаки. Вимушене скорочення обсягів річного випуску автобусів або тролейбусів прийнято називати альтернативними витратами виробництва. Наприклад, збільшення виробництва тролейбусів з 150 до 170 тис. штук на рік викликає альтернативні витрати виробництва у вигляді скорочення річного випуску автобусів з 20 тис. шт. до 0. Подібні проблеми вибору доводиться постійно вирішувати як на рівні народного господарства в цілому, регіону, так і окремих підприємств.

На думку автора, екологічна ситуація, що склалася у світі, може бути поліпшена, якщо у рамках кожної країни і міжнародного співтовариства будуть прийняті обмеження на допустиму потужність і габарити автомобілів, яхт, літаків, вертольотів, призначених для домашніх госпо-

дарств. Обмеженість непоновлюваних енергоресурсів і турбота про майбутні покоління людей настійно вимагають цього. Наприклад, такі великогабаритні автомобілі, як Hummer завдають великої шкоди довкіллю як через велике споживання пального на одиницю пробігу, так і через величезні габарити. Вони часто провокують затори на дорогах, а, отже, і супутнє їм забруднення довкілля, що багаторазово збільшується усіма автомобілями, що в них потрапляють.

Підвищення потреб, що відбувається у міру економічного і духовного розвитку суспільства як в кількісному, так і якісному плані є основою для посилення мотивації людей до праці в процесі господарської діяльності. Під **мотивацією до праці** розуміють внутрішнє і/або зовнішнє спонукування працівників до ефективної діяльності, спрямованих на досягнення цілей суб'єкта господарювання. Великий внесок у розвиток мотивації працівників належить Ф. Тейлору. Під його керівництвом були розроблені стимулюючі системи оплати праці, відповідно до яких розмір заробітної плати залежав від кількості і якості зробленої продукції. Практичне їх використання давало добрі результати. В даному випадку внутрішнім мотивом працівника до праці є його економічні потреби, а зовнішніми – розроблена система матеріального стимулювання. Потім цей підхід отримав подальший розвиток. Матеріальні стимули були доповнені моральними, соціально-психологічними, участю в прибутках підприємства й іншими.

Відомо, що рівень реалізації людиною свого потенціалу в процесі праці сильно залежить від матеріальної і моральної його зацікавленості й умов праці. Якщо працівникові платять заробітну плату на рівні або нижче заниженого прожиткового мінімуму, як це, на жаль, практикують деякі власники підприємств в Україні, то не слід чекати від нього високої віддачі. Цей працівник шукатиме можливість підробітку у будь-якому іншому місці, щоб задовольнити власні першочергові потреби і потреби своєї родини. У цьому відношенні є показовим підхід до стимулювання праці відомого американського промисловця Генрі Форда. Він вважав: «Єдиний спосіб зробити товар з найменшими витратами – це платити високу ціну за висококваліфіковану працю, отримуючи за допомогою раціонального ведення справи усе те, що ця праця може дати» [10, с. 65]. Коли в 1914 р. Генрі Форд ввів високу оплату праці, багато підприємців були обурені. Його ж фірма «Форд-Моторс» функціонувала тоді дуже ефективно аж до початку Великої депресії, у тому числі і завдяки високій оплаті праці та соціальної відповідальності фірми.

На думку Річарда Дафта, автора однієї з найвизначніших робіт з менеджменту, сучасні підходи до мотивації формувалися під впливом трьох основних теоретичних напрямів. Це теорія змісту мотивації, яка спрямована на визначення структури та ієрархії потреб людей; теорія процесів мотивації, яка пояснює, якими способами працівники прагнуть до винагороди; теорія підкріплення, що досліджує проблеми зміни поведінки працівників у процесі праці, а також адекватного використання матеріальних, моральних та інших стимулів, а також заходів покарання [11, с. 612].

Концептуальні моделі мотивації А. Маслоу, Й. Шумпетера, М. І. Туган-Барановського. Відмічено, що найбільшу популярність здобув теоретичний підхід до змісту мотивації, запропонований А. Маслоу. Він аргументував, що мотивація людини заснована на п'яти видах його потреб, розташованих в ієрархічному порядку.

На рис. 5.2 наведена інтерпретація Р. Дафтом ієрархії потреб людини за А. Маслоу і основних напрямів їх задоволення у процесі праці і поза нею. Так, першочерговим фізіологічним потребам людини як напрям їх задоволення у сфері праці відповідає гарантована оплата праці, на рис. 5.2 позначена окладом. Для задоволення у сфері праці потреби у безпеці й упевненості в майбутньому рекомендовано створити безпечні умови праці, додаткові пільги і гарантії збереження робочого місця. Потребам у відношеннях приналежності (соціальним) у процесі праці відповідає бажання встановлювати добрі стосунки із співробітниками, клієнтами, начальниками, брати участь у робочих групах.

Рис. 5.2. Інтерпретація Р. Л. Дафтом ієрархії потреб людини за А. Маслоу і основних напрямів їх задоволення в процесі праці і поза нею

Потреби в самоповазі (повазі, визнанні, належності до якогось колективу, суспільства) у сфері праці відповідає прагнення до визнання, до підвищення свого статусу, до перебирання на себе додаткових зобов'язань, до отримання кредиту довіри; потреби в самоактуалізації (само-реалізації) в якості напрямів задоволення у сфері праці рекомендовано створення можливостей для навчання, прояву творчих здібностей, просування службовими сходами [11, с. 613].

Слід зазначити, що до А. Маслоу істотний вклад у теорію ієрархії потреб людини і теорії змісту мотивації вніс видатний вітчизняний економіст Михайло Іванович Туган-Барановський. Він дійшов до обґрунтованого висновку, що «суспільство складається з окремих осіб, кожна з яких прагне до задоволення своїх потреб, які закладені в нашій природі і які визначають в решті-решт усю нашу поведінку». Ним була запропонована ієрархія з п'яти груп потреб людини:

- 1) фізіологічні потреби у безпосередній підтримці життя індивідуума;
- 2) статеві потреби;
- 3) симпатичні інстинкти і потреби;
- 4) егоальтруїстичні потреби;
- 5) потреби, не засновані на практичному інтересі.

Як бачимо, як базові потреби він визначив також фізіологічні потреби індивідуума. Інші групи потреб відрізняються від запропонованих А. Маслоу, але у 3 – 5 груп є і багато спільного за змістом [12].

М. І. Туган-Барановський підкреслював, що рівень зарплати визначається продуктивністю праці і соціальною (чи економічною) силою договірних сторін про рівень заробітної плати. Економічна слабкість робітників часто змушує їх продавати робочу силу капіталістові за будь-яку ціну. Збільшенню соціальної сили робітників сприяють профспілки, організованість робітників, можливість змінити місце роботи. Коли робітники розрізнені, хазяїну легко пригрозити звільненням будь-кому і знизити зарплатню. Економічна і соціальна слабкість робітників досі характерна для більшості галузей і підприємств України.

У своїй роботі «Теорія економічного розвитку» (Theory of Economic Development), виданою у 1912 р., відомий австрійський економіст і соціолог Йозеф Шумпетер підкреслив принципову відмінність у мотивах господарської діяльності підприємця й інших суб'єктів. Він дійшов висновку, що мотиви підприємця абсолютно нераціональні і пов'язані з такими поняттями як саморозвиток особистості, подолання труднощів, успіх, радість творчості і т. п. Іншими словами, ієрархія потреб підприємців відрізняється від ієрархії потреб людини, запропонованої А. Маслоу. Для інших же суб'єктів господарської діяльності характерні раціональніші мотиви, тобто відповідність ієрархії потреб людини, запропонованої А. Маслоу.

Створення ефективної системи мотивації праці на підприємстві дозволяє сформувати висококваліфікований персонал, забезпечити високий рівень використання його трудового потенціалу, а також ефективне функціонування і стратегічний розвиток підприємства. За відсутності висококваліфікованого персоналу успіх підприємства будь-якого виду діяльності неможливий.

З метою посилення системи мотивації праці на підприємствах України необхідно забезпечити істотніше перевищення законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної платні над заниженим рівнем прожиткового мінімуму. Так, у першому півріччі 2000 р. розмір мінімальної заробітної платні – 90 грн на місяць – складав менше 30 % прожиткового мінімуму працездатної людини – 287,6 грн. Такий низький розмір мінімальної заробітної платні, по суті, не повинен затверджуватися, оскільки він штовхає громадян на «рабську» працю або на пошук заробітку за кордоном. Крім того, при розрахунку прожиткового мінімуму працездатної людини треба виходити з наявності у нього як мінімум однієї дитини, яку він повинен забезпечити. Тільки на 1 липня 2009 р. поступово була досягнута рівність цих величин. Упродовж 2011 р. розмір мінімальної заробітної плати змінювався в межах від 941 до 1004 грн на місяць, що відповідало розміру прожиткового мінімуму працездатної людини. Згідно із Законом «Про Державний бюджет України на 2012 рік» з 1 січня 2012 р. розмір мінімальної заробітної плати – 1073 грн, а з 1 грудня він складе 1134 грн. На такому самому рівні передбачені розміри прожиткового мінімуму працездатної людини.

У Франції, наприклад, розмір мінімальної заробітної плати на 01.01.2012 р., за даними Міністерства праці, зайнятості й охорони здоров'я Франції, склав 1398,37 євро на місяць при тривалості робочого тижня 35 годин [13]. Він приблизно на один порядок вище, ніж у нашій країні. При цьому ціни на продовольство у нас вже практично зрівнялися з французькими.

На передових вітчизняних підприємствах добрі результати дає використання соціальних пакетів. Соціальний пакет – це винагорода за працю працівника, яку він отримує понад заробітну плату у вигляді медичної страховки, оплати транспортних витрат, утримування дітей в дитячих садках, обідів, путівок у будинки відпочинку, пільгових кредитів на житло і тому подібне. Подібні винагороди успішно використовуються і на зарубіжних підприємствах. На жаль, підприємства, які до 1991 р. мали добре розвинену соціальну інфраструктуру у вигляді пансіонатів, дитячих садків, піонерських таборів, будинків відпочинку, житлових будинків, поліклінік тощо, усього цього позбулися значною мірою або навіть повністю.

Резюме

Економічні потреби населення будь-якої країни в умовах товарного виробництва задовольняються тільки за рахунок господарської діяльності в цій країні і в країнах-експортерах. Потреби людей є джерелами економічних інтересів, тобто прагнення до якнайповнішого й ефективного їх задоволення.

Діє загальний економічний закон підвищення потреб. Тому у будь-якій країні економічні потреби безмежні, а виробничі ресурси для їх задоволення обмежені. Завжди існує проблема вибору: які матеріальні продукти і послуги і в якому об'ємі виробляти в певний період часу

для кращого задоволення першочергових потреб. Сутність цієї проблеми відбиває модель, яка отримала назву кривої виробничих можливостей.

Підвищення потреб є основою для посилення мотивації людей до праці. Ефективному використанню матеріальних, моральних і інших стимулів на підприємствах сприяють концептуальні моделі мотивації А. Маслоу, Й. Шумпетера, М. І. Туган-Барановського.

Корисність продуктів, тобто здатність задовольняти певні потреби, залежить від якості їх виробництва та сервісного і післяпродажного обслуговування.

У результаті функціонування суспільного виробництва впродовж певного періоду часу створюється суспільний продукт у вигляді матеріальних і нематеріальних економічних благ споживчого і виробничого призначення. Об'єм суспільного продукту вимірюють у натуральних і грошових одиницях.

У процесі сучасної НТР швидко удосконалюються всі фактори виробництва, тобто продуктивні сили. Людські ресурси і засоби праці є взаємозамінними факторами виробництва. Тому в промислово розвинених країнах скорочується чисельність працівників, зайнятих у виробничій сфері, та збільшується у сфері послуг.

Рівень розвитку продуктивних сил значною мірою визначає ефективність суспільного виробництва. Подальший розвиток суспільного розподілу і кооперації праці забезпечують зростання її продуктивності. Розрізняють загальний, частковий і одиничний розподіл праці.

Основні поняття та категорії

Абсолютне (потенційно можливе) задоволення потреб – визначають в певній країні за конкретний період часу за умови повного й ефективного використання усіх факторів виробництва та відсутності безробіття.

Виробництво – керований людьми процес, спрямований на забезпечення ефективної взаємодії усіх його факторів з метою виготовлення матеріальних і нематеріальних благ (продуктів) для задоволення індивідуальних і громадських потреб.

Економічний інтерес – прагнення до якнайповнішого й ефективнішого задоволення усвідомлених економічних потреб окремої людини, колективу людей, соціальної групи, населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти.

Економічні потреби – потреби, задоволення яких пов'язане з господарською діяльністю, з процесом виробництва матеріальних продуктів і послуг.

Закон підвищення потреб – у міру економічного і духовного розвитку суспільства відбувається підвищення потреб як у кількісному, так і якісному плані.

Загальний розподіл праці – виділення в економіці країни великих сфер економічної діяльності: промисловість, сільське господарство, будівництво, торгівля і інші.

Засоби виробництва – включають предмети праці і засоби праці. З предметів праці виготовляються матеріальні продукти або вони використовуються для надання послуг. За допомогою засобів праці виробляють продукти і послуги або забезпечують необхідні умови праці.

Мотивація до праці – внутрішнє і/або зовнішнє спонукання працівників до ефективної діяльності, спрямованої на досягнення цілей суб'єкта господарювання.

Підприємницька здібність людини – сукупність його професійних і особистісних якостей, що дозволяють організувати високоефективну роботу колективу працівників, визначати на перспективу правильні відповіді на питання: що робити і в якій кількості? Як робити? Для кого робити?

Платоспроможне (фактичне) задоволення потреб – визначають у певній країні за конкретний період часу за умови задоволення платоспроможного попиту населення. Воно відбиває досягнутий рівень їх задоволення.

Потреба – відчуття або усвідомлення недоліку в чому-небудь для забезпечення життєдіяльності і/або підвищення добробуту окремої людини, колективу людей, соціальної групи, населення окремої країни, певного об'єднання держав, світової спільноти.

Продукти виробництва – вироблені матеріальні і нематеріальні блага споживчого і виробничого призначення для задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Робоча сила – сукупність фізичних, розумових здібностей, знань, навичок, компетентностей, які має людина-працівник.

Суспільний продукт – створюється у процесі суспільного виробництва впродовж певного періоду часу (місяця, року і т. д.) у вигляді матеріальних і нематеріальних економічних благ споживчого і виробничого призначення. Він оцінюється в натуральних і вартісних показниках.

Частковий розподіл праці – розподіл великих сфер економічної діяльності на галузі. Так, промисловість України включає такі галузі: машинобудування і металообробку; легку; харчову; паливну; чорну металургію; будматеріалів; хімічну тощо.

Контрольні питання

1. Поясніть, що являє собою класифікація потреб за суб'єктом.
2. Назвіть розподіл ієрархії потреб людини згідно з концепцією А. Маслоу.
3. Який з показників і чому краще характеризує якість життя у країни та добробут населення:
  - 1) річний розмір ВНД на душу населення країни в доларах США;
  - 2) індекс людського розвитку (ІЛР) за той самий період?
4. У чому полягає різниця між абсолютним забезпеченням потреб країни за певний період часу і фактичним (платоспроможним)?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.